ماشاء الله لا قوة الا بالله
ضوء الحجی
مطبع خلیلی واقع آرہ میں چھپا

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله وسلام علی عباده الذین اصطفی

اما بعد این رساله ایست موسوم بفصول احمدی مشتمل بر ۲ دو حصه حصه اول در تصریف و دوم در خط - الله تعالی طلبهٔ مدرسهٔ احمدیه و سائر طلبه را بدان منتفع سازد -

التصریف

تصریف نام مجموعه قوانینیست که بدان احوال اوزان کلمات شناخته شود -

و اول واضع آن ابو مسلم معاذ بن مسلم هرّاء نحوی بوده است در علم نحو و قرارت و حدیث بهرهٔ وافی داشت - در ۱۸۷ھ فوت کرد

این حصه مشتمل بر بیست و یک ۲۱ فصلست فصل صرف افعال -
گردان ۱۲

فصل مصدر و مشتق و جامد۔ فصل ابواب فصل اصول تخفیف همزه۔ فصل اصول اعلال۔ فصل اصول ادغام فصل خاصیات ابواب۔ فصل تصغیر۔ فصل نسبت۔ فصل تثنیه فصل جمع فصل التقاء ساکنین۔ فصل ابتداء فصل وقف فصل اماله فصل مقصور و ممدود فصل ابدال فصل قلب فصل حذف فصل ذی الزیادة۔ فصل تمرین۔

فصل صرف افعال

بدانکه کلمات عرب سه قسم ست۔ فعل۔ اسم۔ حرف۔ فعل چهار قسم ست۔ ماضی۔ مضارع۔ امر۔ نهی۔ و هریکی بر دو گونه است ثلاثی (که سه حرف اصلی داشته باشد) رباعی (که چهار حرف اصلی داشته باشد) و هریکی ازین نیز دو قسم ست مجرد (که درو حرف زائد نباشد) مزید (که درو حرف زائد هم باشد)

بدانکه حروف کلمات بر دو گونه است اصلی (که در جمیع گردان کلمه یافته شود) زائد (که چنان نبود)

صرفیان اصلی را بفا و عین و لام تعبیر کنند۔ و زائد را

بلفظہ۔ واگر حرفِ اصلی پیش از سہ بود اصلی چہارم را با
ثانیہ و اصلی پنجم را بلامِ ثالثہ تعبیر کنند۔

ماضی ثلاثی مجرد را سہ وزن ست فَعَلَ فَعِلَ فَعُلَ
وہمچنین مضارعش را یَفْعَلُ یَفْعِلُ یَفْعُلُ۔

و ماضی رباعی مجرد را یک وزن ست فَعْلَلَ وہمچنین
مضارعش را یُفَعْلِلُ۔

ماضی و مضارع و امر و نہی دو قسم ست معروف مجہول
و ہر یکی از ماضی و مضارع مُثبت ست و منفی۔

بدانکہ اقسام فاعل ہیژدہ اند شش غائب سہ مذکر
و سہ مونث وہمچنین شش حاضر۔ و شش متکلم
پس قیاس آن بود کہ ہر یکی از ماضی و مضارع بر ہیژدہ
می آمد موافق عددِ اقسام فاعل۔ لیکن ماضی بر سیزدہ آ
سہ مشترک و باقی خاص۔ و مضارع بر یازدہ چہار
مشترک و باقی خاص۔

اثبات فعل ماضی معروف ثلاثی مجرد

فَعَلَ فَعَلَا فَعَلُوا فَعَلَتْ فَعَلَتَا فَعَلْنَ

فَعَلْتُ فَعَلْتُمَا فَعَلْتُمْ فَعَلْتِ فَعَلْتُمَا فَعَلْتُنَّ فَعَلْتُ فَعَلْنَا

ق چون ماقبل آخر ماضی معروف را کسرہ دہی و ہر متحرک ما قبل وی را ضمہ ماضی مجہول گردد۔

اثبات فعل ماضی مجہول ثلاثی مجرد

فُعِلَ فُعِلَا فُعِلُوا الخ

ق چون دراول ماضی مثبت حرف نفی (مَا و لَا) درآری۔ ماضی منفی گردد۔

نفی فعل ماضی معروف و مجہول ثلاثی مجرد

مَا فَعَلَ الخ لَا فَعَلَ الخ مَا فُعِلَ الخ لَا فُعِلَ الخ۔

ق چون یکی از چہار حروف اَتَیْنَ دراول ماضی درآری مضارع گردد۔ واین حروف را علامت مضارع خوانند

اثبات فعل مضارع معروف ثلاثی مجرد

يَفْعَلُ يَفْعَلَانِ يَفْعَلُونَ تَفْعَلُ تَفْعَلَانِ يَفْعَلْنَ تَفْعَلُ تَفْعَلَانِ تَفْعَلُونَ تَفْعَلِينَ تَفْعَلَانِ تَفْعَلْنَ أَفْعَلُ نَفْعَلُ۔

ق چون علامت مضارع را ضمہ دہی و ماقبل آخرش را

فتحہ۔ مضارع مجہول گردد۔

اثبات فعل مضارع مجہول ثلاثی مجرد

یُفْعَلُ یُفْعَلَانِ یُفْعَلُوْنَ الخ

قٌ چون دراول مضارع مُثبت حرف نفی (مَا و لَا و لَنْ و لَمْ) درآری مضارع منفی گردد۔ لیکن مَا و لَا تغیری در لفظ مضارع ندہد بخلاف لَنْ و لَمْ۔

نفی فعل مضارع معروف ومجہول ثلاثی مجرد

مَا یَفْعَلُ الخ لَا یَفْعَلُ الخ مَا یُفْعَلُ الخ لَا یُفْعَلُ الخ

قٌ لَنْ مضارع مثبت را بمعنی مستقبل منفی گرداند و مسمّٰی بنفی تاکید بلن۔ وجز دو صیغہ (یَفْعَلْنَ و تَفْعَلْنَ) باقی صیغہارا نصب کند یعنی درآخر چہار صیغہ (یَفْعَلُ تَفْعَلُ اَفْعَلُ نَفْعَلُ) فتحہ دہد۔ وازپنج صیغہ (یَفْعَلَانِ تَفْعَلَانِ یَفْعَلُوْنَ تَفْعَلُوْنَ تَفْعَلِیْنَ) نون اعرابی رابیفگند۔

نفی تاکید بلن در فعل مستقبل معروف

لَنْ یَّفْعَلَ لَنْ یَّفْعَلَا لَنْ یَّفْعَلُوْا لَنْ تَفْعَلَ

کردہ میشود یا کردہ خواہد شد آن یک مرد در زمانہ حال یا استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث اثبات فعل مضارع مجہول ثلاثی مجرد ۱۲

نمی کند یا نخواہد کرد آن یک مرد در زمانہ حال یا استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع معروف ثلاثی مجرد ۱۲

نمی کردہ میشود یا کردہ نخواہد شد آن یک مرد در زمانہ حال یا استقبال صیغہ واحد مذکر غائب بحث نفی فعل مضارع مجہول ثلاثی مجرد ۱۲

ہرگز نخواہد کرد آن یک مرد در زمانہ استقبال نفی واحد مذکر غائب بحث نفی تاکید بلن در فعل مستقبل معروف ۱۲

لن تفعلا لن یفعلن لن تفعلوا لن تفعلی
لن تفعلن لن افعل لن نفعل۔

نفی تاکید بلن در فعل مستقبل مجہول

لن یُفعل لن یُفعلا لن یُفعلوا الخ

ق لم مضارع مثبت را بمعنی ماضی منفی گرداند و مسمّی نفی جحد بلم و جز یفعلن و تفعلن باقی صیغہا را جزم کند یعنی آخر چہار صیغہ را ساکن کند۔ واگر آخر حرف علت (و ا ی) باشد بیفگند (لم یدع) واز پنج صیغہ نون اعرابی را ساقط کند۔

(واو، الف، یا ۱۲ — اصلہ لم یدعو ۱۲)

نفی جحد بلم در فعل مضارع معروف

لم یفعل لم یفعلا لم یفعلوا لم تفعل
لم تفعلا لم یفعلن لم تفعلوا لم تفعلی
لم تفعلن لم افعل لم نفعل

نفی جحد بلم در فعل مضارع مجہول

لم یُفعل لم یُفعلا لم یُفعلوا الخ

ق چون در اول مضارع لام تاکید مفتوح و در آخرش

نون تاکید ثقیلہ یا خفیفہ در آری نونہای اعرابی را بیفگن و واوِ جمع مذکر را (اگر ما قبلش مضموم باشد) و یای واحد مونث حاضر را (اگر ما قبلش مکسور باشد) ہم بیداز و در ثقیلہ بعد نونِ جمع مونث الفِ فاصل در آر و ما قبلِ ثقیلہ در تثنیہ و جمعِ مونث ساکن بود و در جمعِ مذکر مضموم و در واحد مونث حاضر مکسور و در چہار باقی مفتوح۔ و نون خفیفہ در صیغہا ئیکہ قبل ثقیلہ الف باشد در نیاید و در باقی احکام مثل ثقیلہ ست۔

لام تاکید با نون تاکید ثقیلہ در فعل مستقبل معروف

لَیَفْعَلَنَّ لَیَفْعَلَانِّ لَیَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلَنَّ لَتَفْعَلَانِّ لَیَفْعَلْنَانِّ لَتَفْعَلُنَّ لَتَفْعَلِنَّ لَتَفْعَلْنَانِّ لَاَفْعَلَنَّ لَنَفْعَلَنَّ

لام تاکید با نون تاکید ثقیلہ در فعل مستقبل مجہول

لَیُفْعَلَنَّ لَیُفْعَلَانِّ لَیُفْعَلُنَّ الخ

لام تاکید با نون تاکید خفیفہ در فعل مستقبل معروف

لَیَفْعَلَنْ لَیَفْعَلُنْ لَتَفْعَلَنْ لَتَفْعَلُنْ

این قید برای آنست کہ اگر ما قبل واو جمع مذکر مضموم نباشد آن واو را بیفگنند (کیدعون) ۱۲ منہ

قید برای آنست کہ اگر ما قبل یای واحد مونث حاضر مکسور نباشد آن یا را بیفگنند (کیدعین) ۱۲ منہ

یعنی ما قبل نون خفیفہ مضموم در جمع مذکر مضموم بود و در واحد مونث حاضر مکسور و در چہار باقی مفتوح ۱۲ منہ

فعل مستقبل را ازین جہت لام تاکید و نون تاکید ثقیلہ در فعل مستقبل ... صیغہ واحد ...

نقل است ... ازان جہت ... صیغہ واحد ... لام تاکید با نون تاکید خفیفہ در فعل مستقبل معروف ۱۲

لَتَفْعَلِنْ لَأَفْعَلَنْ لَنَفْعَلَنْ

لام تاکید بانون تاکید خفیفہ در فعل مستقبل مجہول

لَيُفْعَلَنْ لَيُفْعَلُنْ الخ

ق ۹ امر حاضر معروف از مضارع حاضر معروف بساز۔ علامت مضارع را بینداز و در آخر حکم لَمْ جاری کن (از تَصَرِّفُ صَرِّفْ) و اگر ما بعد علامت مضارع ساکن باشد ہمزۂ وصل نیز بیفزا۔ اگر ما قبل آخر مضموم باشد ہمزۂ وصل مضموم (از تَنْصُرُ۔ اُنْصُرْ۔ واز تَدْعُوْ اُدْعُ) ورنہ مکسور (از تَضْرِبُ۔ اِضْرِبْ واز تَفْتَحُ اِفْتَحْ۔ واز تَرْمِيْ۔ اِرْمِ۔ واز تَخْشٰى۔ اِخْشَ)

امر حاضر معروف	اِفْعَلْ	اِفْعَلَا	اِفْعَلُوْا	اِفْعَلِيْ	۰	اِفْعَلْنَ
بانون ثقیلہ	اِفْعَلَنَّ	اِفْعَلَانِّ	اِفْعَلُنَّ	اِفْعَلِنَّ	۰	اِفْعَلْنَانِّ
بانون خفیفہ	اِفْعَلَنْ	۰	اِفْعَلُنْ	اِفْعَلِنْ	۰	۰

ق ۱۰ چون امر حاضر مجہول یا امر غائب معروف یا مجہول یا امر متکلم معروف یا مجہول بنا کنی لام مکسور در اول ہمان قسم مضارع در آر و در آخر حکم لَمْ جاری کن۔

واحد مذکر بحث امر حاضر معروف بانون ثقیلہ ۱۲

در زمانہ استقبال صیغہ واحد مذکر بحث امر حاضر معروف بانون خفیفہ ۱۲

امر حاضر مجهول	لِتُفعَلْ	لِتُفعَلا	لِتُفعَلوا	لِتُفعَلی	.	لِتُفعَلْنَ	.	.
،، بانون ثقیله	لِتُفعَلَنَّ	لِتُفعَلانِّ	لِتُفعَلُنَّ	لِتُفعَلِنَّ	.	لِتُفعَلْنانِّ	.	.
،، بانون خفیفه	لِتُفعَلَنْ	.	لِتُفعَلُنْ	لِتُفعَلِنْ	.	.	.	.
امر غائب و متکلم معروف و مجهول	لِیُفعَلْ	لِیُفعَلا	لِیُفعَلوا	لِتُفعَلْ	لِتُفعَلا	لِیُفعَلْنَ	لِاُفعَلْ	لِنُفعَلْ
،، بانون ثقیله	لِیُفعَلَنَّ	لِیُفعَلانِّ	لِیُفعَلُنَّ	لِتُفعَلَنَّ	لِتُفعَلانِّ	لِیُفعَلْنانِّ	لِاُفعَلَنَّ	لِنُفعَلَنَّ
،، بانون خفیفه	لِیُفعَلَنْ	.	لِیُفعَلُنْ	لِتُفعَلَنْ	.	.	لِاُفعَلَنْ	لِنُفعَلَنْ

ق چون نهی بنا کنی لای نهی دراول مضارع درآر و درآخر حکم لم جاری کن۔

نہی حاضر معروف و مجہول	لا تفعل	لا تفعلا	لا تفعلوا	لا تفعلی	•	لا تفعلن	•	•
٫٫ با نون ثقیلہ	لا تفعلنّ	لا تفعلانّ	لا تفعلنّ	لا تفعلنّ	•	لا تفعلنانّ	•	•
٫٫ با نون خفیفہ	لا تفعلن	•	لا تفعلن	لا تفعلن	•	•	•	•
نہی غائب و متکلم معروف و مجہول	لا یفعل	لا یفعلا	لا یفعلوا	لا تفعل	لا تفعلا	لا یفعلن	لا افعل	لا نفعل
٫٫ با نون ثقیلہ	لا یفعلنّ	لا یفعلانّ	لا یفعلنّ	لا تفعلنّ	لا تفعلانّ	لا یفعلنانّ	لا افعلنّ	لا نفعلنّ
٫٫ با نون خفیفہ	لا یفعلن	•	لا یفعلن	لا تفعلن	•	•	لا افعلن	لا نفعلن

فصل مصدر و مشتق و جامد

اسم بر دو گونہ است معرب مبنی معرب ست

(معنی معروف) مکن تو یکمرد در زمانۂ استقبال صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر معروف (معنی مجہول) باید کہ کردہ نشوی تو یکمرد در زمانۂ استقبال صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر مجہول ۱۳

(معنی معروف) ہرگز مکن تو یکمرد در زمانۂ استقبال صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر معروف با نون ثقیلہ (معنی مجہول) باید کہ ہرگز کردہ نشوی تو یکمرد در زمانۂ استقبال صیغہ واحد مذکر بحث نہی حاضر مجہول با نون ثقیلہ ۱۳ (معنی معروف) ...

۴ بحث نہی غائب معروف با نون خفیفہ (معنی مجہول) باید کہ ہرگز کردہ نشود آن یکمرد در زمانۂ استقبال صیغہ واحد مذکر بحث نہی غائب مجہول با نون خفیفہ ۱۲

قسم ست - مصدر - مشتق - جامد -

مصدر اسمیست که ماخذ فعل بود (عِلم که ماخذ عَلِمَ یَعلَمُ - اِعلَم - لا تَعلَم ست)

مشتق اسمیست که از مصدر مصنوع باشد (عالِم - معلوم - معلَم وجز آن که از عِلم مصنوع ست)

جامد اسمیست که نه مصدر باشد و نه مصنوع از مصدر

جامد

جامد سه گونه ست - ثلاثی - رباعی - خماسی

ثلاثی آنکه در وسه حرف اصلی باشد رباعی آنکه در وچهار حرف اصلی باشد خماسی آنکه در وپنج حرف اصلی باشد -

و هر یکی ازین بر دو گونه ست مجرد که در وحرف زائد نباشد (فَرَس - جَعفَر - سَفَرجَل) مزید که در و حرف زائد هم باشد (غَزَال - قَنفَخر - خَزَعبِیل)

بدانکه زائد در اسم جامد بیش از چهار حرف نبود پس جامد از هفت حرف تجاوز نکند مگر بندرت -

وگاهی دو زائد در اسم جامد رباعی مزید و چهار زائد در اسم جامد خماسی مزید بنادر شود

ثلاثی مجرد را ده وزن ست (فلس - فرس - کتف -
عضد - حبر - عنب - ابل - قفل - صرد -
عنق)

در کتف کتف و کتف نیز رواست. و در فخذ
فخذ فخذ و در عضد عضد عضد و در ابل
ابل و در عنق عنق - و در شعر شعر -

رباعی مجرد را شش وزن ست (جعفر
زبرج - برثن - درهم - قمطر - جخدب -

خماسی مجرد را چهار وزن ست (سفرجل -
قذعمل - جحمرش - قرطعب)

ثلاثی مزید را بسیار وزن ست (عوسج
حمدون - استبرق - عاشوراء - وجز آن) -

رباعی مزید را نیز بسیار وزن ست لیکن نسبت
بثلاثی مزید کمتر (کنهبل - زعفران - عبوثران
وجز آن)

خماسی مزید را پنج وزن ست (عضرفوط -

خُزعْبِیل - قِطْرِبُوش - قَبَعثری سَلْسَبِیل
فَعْلَلِیل فِعْلَلُول فَعَلَّلی فَعْلَلِیل

رس اِصْطَفْلِینَة - مَغْنَاطِیس - قَرْعَلانَة
فِعْلَلِینَة فَعْلَالِیل فَعْلَلانَة

وجز آن ہم خماسی مزید اند این اوزان راچرا اعتبار نکردند ج
اینہا از نوادر اند لہذا اعتبار نکردند)

مصدر و مشتق

مصدر و مشتق بر دو گونہ است ثلاثی - رباعی -
و ہر یکی ازین بر دو گونہ است مجرد و مزید -

فعل و مصدر و مشتق در اطلاق مجرد و مزید
تابع اول صیغہ ماضی خود اند -

مصدر ثلاثی مجرد را اوزان کثیر است (قَتْل -
فِسْق - شُغْل - رَحْمَة - نِشْدَة - کُدْرَة -
وجز آن کہ در تلقین ذکر یافت) وہمہ غیر مطرد است -
مگر مَفْعِل در مثال واوی - و مَفْعَل در غیر آن -
و فَعَلان در حرکت و اضطراب کہ مطرد است -
و غالب از ہر باب در حرفہ و مانند آن فِعَالَة آید
(خِیَاطَة - صِیَاغَة - اِمَارَة) و در رمیدان

وبرانگیختن و مانند آن فِعال (فِرار - شِراد - ضِراب - حِران) و در لون فُعلة (حُمرة - خُضرة) و در صوت فُعال و فَعِیل (بُغام - عُواء - ضَجیج - هَدِیر) و در بیماری از غیر فَعِل - فُعال (سُعال - صُداع - دُوار) و از فَعِل فَعَل (وَرَم - مَرَض - وَجَع)

و مصدر غیر ثلاثی مجرد را از هر باب وزنی ست مطّرد که همواره بران وزن آید - اگرچه در بعضی ابواب بعض اوزان سماعی هم باشند - و از هر باب بروزن اسم مفعول آن باب هم مطّرد آید -

و برای مبالغه مطلقاً تفعال و فِعِّیلی و جز آن آید (تلعاب - دِلّیلی - رَغبوت)

و برای مرّت از ثلاثی مجرد فَعلة (جَلسة) -

و برای هیئت فِعلة (جِلسة) و از غیر ثلاثی مجرد بروزن مصدر اشهر آن باب آید بزیادت تا در آخرش (اجتنابة)

مشتق علی المشهور شش نوع ست -

(۱) اسم فاعل از ثلاثی مجرد فَاعِلٌ فَاعِلَانِ
فَاعِلُوْنَ فَاعِلَةٌ فَاعِلَتَانِ فَاعِلَاتٌ -

وبرای مبالغه فَعِلٌ (لَهِمٌ) فَعِیْلٌ (عَلِیْمٌ)
فَعُوْلٌ (فَرُوْقٌ) فَعَّالٌ (حَمَّادٌ) فُعَّالٌ
(قُرَّاءٌ) مِفْعَلٌ (مِقْوَلٌ) مِفْعَالٌ (مِقْوَالٌ)
مِفْعِیْلٌ (مِنْطِیْقٌ) فِعِّیْلٌ (عِرِّیْفٌ) فُعَلَةٌ
(ضُحَکَةٌ) فُعَّلٌ (قُلَّبٌ) فَاعُوْلٌ (فَارُوْقٌ)
وجز آن -

وگاهی برای زیادت مبالغه تا افزایند (عَلَّامَةٌ
مِجْزَامَةٌ)

(۲) اسم مفعول از ثلاثی مجرد مَفْعُوْلٌ
مَفْعُوْلَانِ مَفْعُوْلُوْنَ مَفْعُوْلَةٌ
مَفْعُوْلَتَانِ مَفْعُوْلَاتٌ -

وبرای مبالغه فُعْلَةٌ (ضُحْکَةٌ) وجز آن -

واسم فاعل واسم مفعول از غیر ثلاثی مجرد از هر باب

بروزن مضارع آن باب آید لیکن بجای علامت
مضارع میم مضموم باشد و در اسم فاعل ما قبل
آخر مکسور و در اسم مفعول مفتوح (مُجْتَنِبٌ [پرہیز کنندہ ۱۲]۔ مُجْتَنَبٌ [پرہیز کردہ شدہ ۱۲]
از یَجْتَنِبُ)

(۳) اسم ظرف از ثلاثی مجرد اگر مضارعش مکسور
العین یا مثال واوی باشد مَفْعِلٌ آید (مَضْرِبٌ۔
مَبِیْعٌ۔ مَوْلِدٌ) والّا مَفْعَلٌ (مَنْصَرٌ۔ مَفْتَحٌ۔
مَیْقَظٌ۔ مَرْمیً۔ مَدْعیً۔ مَمَدٌّ) وجمعهما
[در اصل مَرْمَیٌ ـــ مَدْعَوٌ ـــ مَمْدَدٌ بود ۱۲]
مَفَاعِلُ۔

و از غیر ثلاثی مجرد از هر باب بروزن اسم مفعول
آن باب آید (مُجْتَنَبٌ)

بدانکه چون چیزی در جای کثیر باشد برای دلالت
بر کثرتش مَفْعَلَةٌ بسیار آید (مَأْسَدَةٌ۔
مَسْبَعَةٌ۔ مَذْأَبَةٌ۔ مَقْبَرَةٌ۔ مَزْبَلَةٌ)

(۴) اسم آله از ثلاثی مجرد مِفْعَلٌ۔ مِفْعَلَةٌ۔
مِفْعَالٌ۔ و گاهی فِعَالٌ۔ جمع الاوّلین
[مِفْعَلٌ و مِفْعَلَةٌ ۱۲]

مَفَاعِلُ وَجَمْعُ الثَّالِثِ مَفَاعِيلُ وَجَمْعُ الرَّابِعِ فَعَائِلُ ۔ واگراز غیر ثلاثی مجرد خواہند بزیادت لفظ (مَابِهِ) قبل مصدرش بنا کنند (مَابِهِ الاِجْتِنَابُ)

(۵) اسم تفضیل اَفْعَلُ اَفْعَلَانِ اَفْعَلُونَ اَفَاعِلُ فُعْلَى فُعْلَيَانِ فُعْلَيَاتٌ فُعَلٌ ۔

(۶) صفت مشبہہ را اوزان کثیر ست (صَعْبٌ صِفْرٌ ۔ صُلْبٌ ۔ حَسَنٌ ۔ خَشِنٌ ۔ نَدُسٌ ۔ كَرِيمٌ ۔ اَحْمَرُ ۔ طَيِّبٌ ۔ لَوْذَعٌ ۔ لَوْذَعِيٌّ ۔ دُرِّيٌّ ۔ كَرَوَّسٌ ۔ قُدُّوسٌ وجزآن) وہمہ اوزانش مقصور بر سماع ست ۔ لیکن غالبًا از لون وعیب ظاہر وحلی بر اَفْعَلُ آید (اَخْضَرُ اَعْوَرُ ۔ اَبْلَجُ) واز عیب باطن بر فَعِلٌ (لَحِزٌ) واز جُوعٍ وعَطَشٍ وضد آن بر فَعْلَانُ و فَعْلَى (جَوْعَانُ ۔ جَوْعَى و عَطْشَانُ ۔ عَطْشَى و شَبْعَانُ ۔ شَبْعَى و رَيَّانُ ۔ رَيَّا) ۔

وازمضاعف وناقص یائی برفعیل (طبیب۔
لبیب۔ تقی۔ شقی) وازغیراینها ازفعل
برفعِل (فرِح) وازفعُل فعیل (شریف) وازفعل
برفعْل (حق) وفیعِل (صیرف) وفیعَل (طیّب)
بدانکہ صفت مشبہ درمشتق منحصرنیست بلکہ گاہی
جامدرباعی وخماسی نیزمی باشد. (عبھر۔
جعندل۔ شمردل۔ علطبیس)

تذنیب

بدانکہ مشتق راعلاوہ اقسام ہشتگانہ مذکوراقسام
دیگرنیزاند۔ ازانجملہ است وزن فُعالۃ کہ موضوع
برای چیزی ردی اندک کہ ازچیزی بسیارساقط
وجداشدہ باشد (قُلامۃ۔ قُراضۃ۔ نُخامۃ۔
نُخالۃ۔ نُفایۃ۔ جُرادۃ۔ حُکاکۃ۔ نُقاوۃ۔
نُقایۃ)

رواست کہ این وزن رااسم مفصول یااسم فضلہ یا
اسم ساقط نامند۔

وازانجملہ فُعلۃ است برای مقدار (شُربۃ حُسوۃ۔ غُرفۃ۔ اُکلۃ۔ لُقمۃ) وروا است که این را اسم مقدار نامند۔

وازانجملہ اوزان دیگر اند برای معانی دیگر۔ ازینجا نیک پیدا است که اقسام مشتق در شش منحصر نیست چنانکہ مشہور است۔

فصل ابواب

چون مضارع فَعَلَ سہ است (یَفعَلُ) ومضارع فَعِلَ دو (یَفعِلُ) ومضارع فَعُلَ یک (یَفعُلُ) لاجرم ابواب فعل ثلاثی مجرد در شش منحصر گردید۔

(۱) فَعَلَ یَفعِلُ (ضَرَبَ۔ یَضرِبُ۔ ضَرباً ضَارِبٌ ضُرِبَ یُضرَبُ ضَرباً مَضرُوبٌ الامر اِضرِبْ والنهی لَا تَضرِبْ الظرف مَضرِبٌ مَضرِبَانِ مَضَارِبُ والآلۃ مِضرَبٌ مِضرَبۃٌ مِضرَابٌ مِضرَبَانِ مِضرَبَتَانِ مِضرَابَانِ مَضَارِبُ مَضَارِیبُ اسم التفضیل اَضرَبُ اَضرَبَانِ

شُربۃ: مقدار آب ۱۲ حُسوۃ: اندازہ یکبار آشام ۱۲ غُرفۃ: پری دہان از چیزِ رقیق که آن را توان آشامید ۱۲ اُکلۃ: یک لقمہ ۱۲ لُقمۃ: نوالہ ۱۲

اَضْرِبُوْنَ اَضَارِبُ ضُرَیْبٌ ضُرَیْبَانِ ضُرَیْبَاتٌ
ضُرَیْبٌ ؎

(۲) فَعَلَ یَفْعُلُ (نَصَرَ یَنْصُرُ نَصْرًا نَاصِرٌ الخ) یاری کردن ۱۲

(۳) فَعِلَ یَفْعَلُ (سَمِعَ یَسْمَعُ سَمْعًا سَامِعٌ الخ) شنیدن ۱۲

واین ہر سہ ابواب را اُصُول واُمّہات ودعائم گویند

(۴) فَعَلَ یَفْعَلُ (فَتَحَ یَفْتَحُ فَتْحًا فَاتِحٌ الخ) کشادن ۱۲

(۵) فَعُلَ یَفْعُلُ (کَرُمَ یَکْرُمُ کَرَمًا کَرِیْمٌ الخ) بزرگ شدن ۱۲

(۶) فَعِلَ یَفْعِلُ (حَسِبَ یَحْسِبُ حِسْبَانًا حَاسِبٌ الخ) پنداشتن ۱۲

واین ہر سہ ابواب را فُرُوع خوانند۔

(س) مضارع فَعِلَ یَفْعُلُ ہم آمدہ است (فَضِلَ یَفْضُلُ) پس حصر ابواب ثلاثی مجرد در شش چگونہ صحیح باشد

(ج) این لفظ از دو باب آمدہ است نَصَرَ وسَمِعَ پس مضارع فَضَلَ یَفْضُلُ است۔ ومضارع فَضِلَ یَفْضَلُ پس فَضِلَ یَفْضُلُ بابی جداگانہ نیست بلکہ از قبیل تداخل یعنی خلط ماضی بابی با مضارع بابی دیگر۔ پس نقض بر حصر مذکور وارد نشود۔ وہمچنین نَعِمَ یَنْعُمُ وحَضِرَ یَحْضُرُ

وَ نَكِلَ يَنْكُلُ و شَمِلَ يَشْمُلُ و قَنِطَ يَقْنُطُ وَ رَكِنَ يَرْكُنُ از تداخل ست۔

پس مضارع فَعُلَ يَفْعَلُ هم آمده ست (كَادَ يَكَادُ كه دراصل كَوُدَ يَكْوَدُ بود) پس حصر مذكور منقوض شد ج

لا نُسَلِّمُ كه كَادَ دراصل كَوُدَ بود بلكه دراصل كَوِدَ بود وضمه شاذ ست پس حصر مذكور منقوض نشد۔)

رباعی مجرد را یک باب ست مصدرش فَعْلَلَةٌ (بَعْثَرَ يُبَعْثِرُ بَعْثَرَةً مُبَعْثِرٌ الخ)

وگاهی مصدرش فِعْلَالٌ - فَعْلَالٌ - فَعْلَلیٰ فُعَلَّاءُ نیز آید (زِلْزَالٌ - سَرْهَافٌ - قَهْقَرٰی قُرْفُصَاءُ -

رباعی مزید را ۳ باب ست یکی بی همزه وصل و دو با همزه وصل۔

(۱) تَفَعْلُلٌ (تَسَرْبَلَ يَتَسَرْبَلُ تَسَرْبُلًا مُتَسَرْبِلٌ الخ)

(۲) اِفْعِنْلَالٌ (اِحْرَنْجَمَ يَحْرَنْجِمُ اِحْرِنْجَامًا مُحْرَنْجِمٌ الخ)

(۳) اِفْعِلَّالٌ (اِقْشَعَرَّ يَقْشَعِرُّ اِقْشِعْرَارًا مُقْشَعِرٌّ الخ)

وگاہی مصدرش فِعْلِیلَۃٌ آید (قُشْعَرِیرَۃٌ۔ طُمَاْنِینَۃٌ)

ثلاثی مزید بر دو گونہ است (۱) مُلحق (کہ بر ثلاثی یک حرف

یا زیادہ بیفزایند تا در ہمہ تصرفات مُوازِن رباعی مجرد یا مزید گردد)

(۲) مُطلَق (کہ چنان نبود)

مطلق دو قسم ست (۱) با ہمزہ وصل کہ آن را

غیر مُماثِل رباعی خوانند (۲) بی ہمزہ وصل کہ آنرا مُماثِل

رباعی نامند۔ غیر مُماثِل را ہفت باب ست۔

(۱) اِفْتِعَالٌ (اِجْتَنَبَ یَجْتَنِبُ اِجْتِنَابًا مُجْتَنِبٌ الخ)

(۲) اِسْتِفْعَالٌ (اِسْتَنْصَرَ یَسْتَنْصِرُ اِسْتِنْصَارًا

مُسْتَنْصِرٌ الخ) اِسْتِکَانَ در اصل اِسْتَکْوَنَ

بود بر وزن اِسْتَفْعَلَ نہ اِسْتَکَنَ بر وزن اِفْتَعَلَ

یعنی مشتق از کَوْن ست نہ از سُکُون۔

(۳) اِنْفِعَالٌ (اِنْفَطَرَ یَنْفَطِرُ اِنْفِطَارًا مُنْفَطِرٌ الخ)

(۴) اِفْعِلَالٌ (اِحْمَرَّ یَحْمَرُّ اِحْمِرَارًا مُحْمَرٌّ الخ)

(۵) اِفْعِیلَالٌ (اِدْهَامَّ یَدْهَامُّ اِدْهِیمَامًا مُدْهَامٌّ الخ)

(۶) اِفْعِیعَالٌ (اِخْشَوْشَنَ یَخْشَوْشِنُ

حواشی: ہمہ وزن ۱۲ — رباعی ۱۲ — پرہیز کردن ۱۲ — یاری خواستن ۱۲ — ذلیل گردید ۱۲ — شگافتن ۱۲ — سرخ شدن ۱۲ — سیاہ شدن ۱۲

حاشیہ: قشعریرۃ لرزیدن ۔ طمانینت آرام یافتن ۱۲

قولہ: فتحہ واو را بما قبل دادہ واو را بالف بدل کردند استکان شد ۱۲

اِخْشِیْشَاناً مُخْشَوْشِنٌ الخ)

(۷) اِفْعِوَّالٌ (اِجْلَوَّذَ یَجْلَوِّذُ اِجْلِوَّاذاً مُجْلَوِّذٌ الخ)

(س) این دو باب (۱) اِفَّعُّلٌ - (اِطَّهَّرَ یَطَّهَّرُ اِطَّهُّراً الخ) - (۲) اِفَّاعُلٌ (اِثَّاقَلَ یَثَّاقَلُ اِثَّاقُلاً الخ) هم از ابواب غیر مماثل یعنی از ابواب ثلاثی مزید مطلق با همزه وصل اند پس حصر ابواب [illegible]

ج) این هر دو فرع باب تَفَعُّلٌ و تَفَاعُلٌ اند [illegible] پس حصر مذکور صحیح باشد)

(س) این سه ابواب (۱) اِفْعِیَّالٌ (اِهْبَیَّخَ اِهْبِیَّاخاً) (۲) اِفْتِعْلَالٌ (اِسْتَلْأَمَ اِسْتِلْآماً) (۳) اِفْعِیلَاءٌ (اِذْلَوْلَی اِذْلِیلَاءً) هم از ثلاثی مطلق با همزه وصل اند اینهارا چرا اعتبار نکردند (ج) این ابواب از ندرت ساقط الاعتبار اند) +

ومماثل رباعی پنج باب ست۔

(۱) اِفْعَالٌ (اَکْرَمَ یُکْرِمُ اِکْرَاماً مُکْرِمٌ الخ) بدانکه همزه این باب قطعی ست پس در درج ساقط نمیگردد۔

(۲) تَفْعِیْلٌ (کَرَّمَ یُکَرِّمُ تَکْرِیْماً مُکَرِّمٌ الخ) و گاهی مصدرش تَفْعِلَةٌ - فَعَالٌ - فِعَالٌ - فِعَّالٌ - فُعَّالٌ نیز آید - (تَجْرِبَةٌ - سَلَامٌ - کِذَابٌ - کِذَّابٌ - تِکْرَارٌ) اما از ناقص همواره واز مهموز اکثر تَفْعِلَةٌ آید (تَسْمِیَةٌ - تَجْزِیَةٌ - تَهْنِیَةٌ)

(۳) تَفَعُّلٌ (تَقَبَّلَ یَتَقَبَّلُ تَقَبُّلاً مُتَقَبِّلٌ الخ) گاهی مصدرش تِفِعَّالٌ آید (تِمِلَّاقٌ)

(۴) تَفَاعُلٌ (تَقَابَلَ یَتَقَابَلُ تَقَابُلاً مُتَقَابِلٌ الخ) گاه در مضارع معروف این دو باب دو تا جمع شود است که یکی را بیفگنند (اَفَلَا تَذَکَّرُوْنَ - لَا تَنَابَزُوْا)

(۵) مُفَاعَلَةٌ (قَاتَلَ یُقَاتِلُ مُقَاتَلَةً مُقَاتِلٌ الخ) یعنی گاهی مصدرش فِعَالٌ - فِیْعَالٌ هم آید (قِتَالٌ - قِیْتَالٌ)

ملحق نیز بر دو قسم ست (۱) ملحق برباعی مجرد (۲) ملحق برباعی مزید۔

ملحق برباعی مجرد را هفت باب ست۔

چاپلوسی کردن ۱۲
رویا راست شدن ۱۳

(۱) فعللة (جلبب یجلبب جلببة مجلبب الخ)

(۲) فیعلة (خیعل یخیعل خیعلة مخیعل الخ)

(۳) فوعلة (جورب یجورب جوربة مجورب الخ)

(۴) فعیلة (شریف یشریف شریفة مشریف الخ)

(۵) فعولة (جهور یجهور جهورة مجهور الخ)

(۶) فعنلة (قلنس یقلنس قلنسة مقلنس الخ)

(۷) فعلاة (قلسی یقلسی قلساة مقلس الخ)

(س) ابواب ذیل (۱) یفعلة (یرنأة) (۲) تفعلة (ترمسة - ترفلة) (۳) نفعلة (نرجسة) (۴) هفعلة (هلقمة) (۵) سفعلة (سنبسة) (۶) مفعلة (مرجحة - مسهلة) (۷) فأعلة (تأبلة) (۸) فتعلة (فترصة) (۹) فهعلة (دهبلة) (۱۰) فنعلة (دنقعة) (۱۱) فعألة (برألة) (۱۲) فعملة (طرمحة) (۱۳) فعلمة (غلصمة) (۱۴) فعلسة (خلبسة) (۱۵) فعلنة (علونة) هم ملحق برباعی مجرد اند اینها را چرا اعتبار نکردند ج اینها بوجه ندرت ساقط

(الاعتبار گشتند)

ملحق برباعی مزید دوگونه است (۱) ملحق بتسربل

(۲) ملحق باحرنجم

ملحق بتسربل را هفت باب ست۔

(۱) تفعلل (تجلبب یتجلبب تجلببا متجلبب الخ)

(۲) تفیعل (تخیعل یتخیعل تخیعلا متخیعل الخ)

(۳) تفوعل (تجورب یتجورب تجوربا متجورب الخ)

(۴) تفعیل (تحمیر یتحمیر تحمیرا متحمیر الخ)

(۵) تفعول (تسرول یتسرول تسرولا متسرول الخ)

(۶) تفعنل (تقلنس یتقلنس تقلنسا متقلنس الخ)

(۷) تفعلی (تقلسی یتقلسی تقلسیا متقلسی الخ)

س تفعلت (تعفرت یتعفرت تعفرتا متعفرت الخ) نیز ملحق بتسربل ست این را چرا اعتبار نکردند ج بجهت ندرت۔ س تمفعل (تمسکن یتمسکن تمسکنا الخ) نیز ملحق بتسربل ست چرا اعتبارش نکردند ج تمسکن و تمندل و مثل آنها اگرچه فی الحقیقت تمفعل اند

لیکن چونکہ میم آنہارا از راہ غلط اصلی قرار دادہ اند پس وزن آنہا
بزین تقدیر تفعلل باشد نہ تمفعل پس ملحق بتسربل
نباشند لہذا آنہارا بابی جداگانہ اعتبار نکردند)

ملحق باحرنجم را دو باب ست۔

(۱) اِفْعِنْلَال (اِقْعَنْسَسَ یَقْعَنْسِسُ
اِقْعِنْسَاسًا مُقْعَنْسِسٌ الخ)

(۲) اِفْعِنْلَاءٌ (اِسْلَنْقٰی یَسْلَنْقِی
اِسْلِنْقَاءً مُسْلَنْقٍ الخ)

(س این دو باب (۱) اِفْوَنْعَلَ (اِحْوَنْصَلَ) (۲)
اِفْعَنْمَلَ (اِهْرَمَّعَ کہ اصلش اِهْرَنْمَعَ بود) ہم ملحق باحرنجم
اند چرا اینہارا اعتبار نکردند ج از جہت ندرت س این دو باب
(۱) اِفْعَلَلَّ (اِبْیَضَّضَّ) (۲) اِفْوَعَلَّ (اِکْوَهَدَّ)
ملحق باِقْشَعَرَّ اند چرا اینہارا اعتبار نکردند و ملحق برباعی مزید
سہ قسم قرار نداد ند ج بوجہ ندرت)

بدانکہ حروف اتین در ہر مضارع معروف مفتوح
باشد مگر در مضارعیکہ ماضی آن چہار حرفی بود

اِقْعِنْسَاسٌ واپس گردیدن ۱۲
اِسْلِنْقَاءٌ برقفا خفتن ۱۲
اِحْوِنْصَال خشم کردن و برا دو چینہ دوانیدن ۱۲
اِهْرِمَّاعٌ سخت رفتن ۱۲
اِبْیِضَاضٌ سخت سفید شدن ۱۲
اِکْوِهْدَادٌ لرزیدن مرغ بچہ از سرما ۱۲

کہ دران حروف اتین مضموم باشد۔

بدانکہ غیر اہل حجاز علامت مضارع غیر یا را مکسور خوانند اگر عینش مفتوح وعین ماضیش مکسور بود یا در اولش ہمزۂ وصل یا تای زائدہ مطّردہ بود۔ ودر باب ا ومضارع نحو وجِل یا را نیز مکسور خوانند

اصطلاحات

بدانکہ جملہ افعال واسماءِ متمکنہ چہار نوع ست صحیح۔ مہموز۔ معتل۔ مضاعف۔

صحیح آنست کہ از حروف اصولش ہمزہ وحرف علت نبود ونہ دو حرف متجانس (ضَرَبَ۔ بعثر۔ رَجُلٌ۔ جَعْفَرٌ۔ فَرَزْدَق)

مہموز آنکہ از اصولش ہمزہ بود۔ وآن سہ قسم ست۔ مہموز فا (اَمَرَ) مہموز عین (سَأَبَ) مہموز لام (قَرَأَ)

مہموز فا از پنج باب آید (نصکس ف)۔

مہموز عین از چہار باب (فکس ض)

مهموز لام نیز از پنج باب (فکس ض ن)

(س مهموزیکه از اصولش دو همزه بود (اجأ - جأ أ)

آنرا چرا اعتبار نکرده‌ند بوجه ندرت آن)

معتل آنکه از اصولش حرف علت بود - و آن

دو نوع ست (۱) مفرد که در و یک حرف علت بود

(۲) لفیف که در و دو حرف علت بود -

مفرد سه قسم ست معتل فا و آنرا مثال هم گویند

(وعد - یسر) معتل عین و آنرا اجوف و ذو الثلثه

نیز خوانند (قال - باع) معتل لام و آنرا ناقص

و ذو الاربعه نیز نامند (دعا - رمی)

لفیف دو قسم ست (۱) لفیف مفروق که

فا و لامش حرف علت باشد (وقی) (۲)

لفیف مقرون که عین و لامش با فا و عینش

حرف علت باشد (طوی - یوم)

مثال واوی از پنج باب آید (ضفسکح) و مثال یائی

نیز از پنج باب (ضفسکح) اجوف واوی از چهار آید

(نس ض ک) واجوف یائی از سه (سض ن) ناقص
واوی از پنج آید (نسکف ض) وناقص یائی نیز از پنج
(ضنفس ک ن)

لفیف مفروق از سه (ضرب ح - س)

لفیف مقرونی که عین ولامش حرف علت باشد اگر
عینش واو ولامش یا باشد از دو باب آید (سض)
واگر هر دو واو یا هر دو یا باشد از سمع آید فقط۔
ولفیف مقرونی که فا وعینش حرف علت باشد
مختص باسم ست (وَیح - وَیس - وَیل - یَوم)
(س معتل سه حرفی (وَاوٌ - یَاءٌ که دراصل وَیَوٌ - یَوَیٌ - یا دو
یَیَیٌ بود) چرا اعتبار نکردند ج جهت ندرت آن س معتل الفی را
چرا اعتبار نکردند ج زیراکه الف اصلی در فعل و اسم متمکن نمی آید مگر آنکه
بدل از حرف دیگر باشد (قَالَ - بَاعَ)

مضاعف آنکه از اصولش دو حرف متجانس بود - و
آن دو نوع ست - ثلاثی که عین ولامش متجانس بود
(مَدَّ) واین از چهار باب آید (ضنس ک)

رباعی که فا و لام اول و عین و لام ثانی آن متجانس بود (دمدمه - تسلسل)

(س مضاعف ثلاثی که فا و عین یا فا و لام یا هر سه اصولش متجانس بود (ددن - قلق - صصص - ققق) آنرا چرا اعتبار نکردند ج از جهت ندرت)

مرکبات از خلط مهموز و معتل و مضاعف شانزده قسم ست نقشه ذیل ملاحظه باید کرد۔

[illegible]	نام مرکبات	[illegible]	تعیین ابواب مذکوره
۱	مهموز فا اجوف واوی	۲	نصر سمع
۲	مهموز فا اجوف یائی	۲	ضرب سمع
۳	مهموز فا ناقص واوی	۲	نصر ک
۴	مهموز فا ناقص یائی	۲	ضرب سمع
۵	مهموز عین مثال واوی	۲	ضرب سمع
۶	مهموز عین مثال یائی	۲	سمع ح
۷	مهموز عین ناقص واوی	۲	فتح ن
۸	مهموز عین ناقص یائی	۲	فتح ض
۹	مهموز لام مثال واوی	۳	ف ک س

۱۰	مهموز لام اجوف واوی	۲	نصر س
۱۱	مهموز لام اجوف یائی	۳	ضرب س ك
۱۲	مهموز فا لفیف مقرون	۱	ض
۱۳	مهموز عین لفیف مفروق	۱	ض
۱۴	مهموز فا مضاعف	۳	نصر ض س
۱۵	مثال واوی مضاعف	۱	س
۱۶	مثال یائی مضاعف	۱	س

تصرفات لفظ

تصرفات لفظ خواه برای تخفیف باشد یا برای غرضی دیگر بر ده وجه است ۔

(۱) **ابدال** (حرفی را بحرف دیگر یا حرکتی را بحرکت دیگر بدل کردن) (قَالَ - حِیَلٌ)

(۲) **اسکان** (متحرک را ساکن کردن) و این بر دو گونه است ۱- حرکتش را افگندن (یَدْعُوْ) ۲- حرکتش را بما قبل دادن (یَقُوْلُ)

(۳) **تحریک** (ساکن را متحرک کردن (لَا تَنْسَوُا الْفَضْلَ)

(۴) **ادغام** (دو حرف متجانس را یکبارہ در تلفظ آوردن (مَدَّ)

(۵) **حذف** (حرفی را افگندن (یَعِدُ)

(۶) رَدّ (محذوف را باز آوردن (قُوْلا))

(۷) زیادت (حرفی را افزودن (آ آمَنتُ))

(۸) قَلب (ترتیب حروفِ کلمه را واژگون کردن (اَیِسَ))

(۹) بَیْن بَیْن (همزه را میان همزه و میان حرف علتی خواندن۔
و این را تسهیل هم نامند۔ و بَیْن بَیْن دو گونه است یکے همزه را
میان همزه و میان حرف علتی خواندن که وِفقِ حرکت همزه است (سَأَلَ
سَئِمَ۔ رَؤُفَ) و این را بَیْن بَیْن قریب و بَیْن بَیْن مشهور خوانند
دوم همزه را میان همزه و میان حرف علتی خواندن که وِفقِ حرکت ماقبل
همزه است (سُئِلَ) و این را بَیْن بَیْن بعید و غیر مشهور نامند)

(۱۰) مُضارعت (حرفی را مشابه حرف دیگر خواندن (اُصْدُق))

اعلال و تعلیل صرف تخفیفِ حرف علت را گویند

(خواه بابدال باشد یا بادغام و خواه باسکان باشد یا بتحریک و خواه
بحذف باشد یا برد و خواه بزیادت باشد یا بقلب)

بدانکه الف وِفقِ فتحه و اُختِ آن ست۔ و یا وِفقِ
کسره و اختِ آن۔ و واو وِفقِ ضمه و اختِ آن۔
و این هر سه حرف علت (وای) را وقتیکه ساکن باشند

حرفِ لین نامند۔ و ہرگاہ حرکت ماقبل اینہا موافق اینہا ہم
باشد حرفِ مدّ نیز خوانند۔ وگاہی حرف مد و لین برمطلق
حرف علت اطلاق کنند۔

خواہ ساکن باشد یا متحرک خواہ حرکت ماقبل موافق باشد یا مخالف ۱۲

فصل اصول تخفیف قواعد ۱۲ ہمزہ

ق ۱۲ ہر ہمزہ منفردہ کہ ساکن باشد و ماقبل وی متحرک
روا باشد کہ آن ہمزہ را بالف بدل کنند اگر ماقبل وی
مفتوح باشد۔ و بواو بدل کنند اگر ماقبل وی مضموم باشد۔
و بیا بدل کنند اگر ماقبل وی مکسور باشد (راس۔ بوس۔
ذِیب۔ کہ دراصل رأس۔ بؤس۔ ذِئب بودہ است)
س در نامٌ کہ دراصل نأممٌ بود ہمزہ منفردہ ساکن ماقبل آن
مفتوح موجود است پس چرا ہمزہ را بالف بدل نکردند ج در اینجا قاعدۂ
ادغام نیز یافتہ شد و ہرجا کہ قاعدہ ادغام با قاعدہ تخفیف ہمزہ
جمع آید ادغام را مقدم دارند س در ناوُسٌ کہ دراصل نأوُسٌ
بود قاعدۂ ابدال ہمزہ با الف یافتہ شد پس چرا بدل نکردند ج
در اینجا قاعدہ اعلال نیز یافتہ شد و ہرجا کہ قاعدۂ اعلال با قاعدۂ

تخفیف همزه جمع آید اعلال را تقدیم باشد)

ق[۱۳] هر همزه منفرده که متحرک باشد و ما قبل وی ساکن[۱] بسکون غیر لازم روا باشد که حرکت همزه بما قبل دهند و همزه را حذف کنند (یَسَلُ - شَیٌ - جَیَلٌ - یَرْمِی خَاهُ - اِتَّبِعُوا امْرَهُمْ - که دراصل - یَسْئَلُ - شَیْئٌ - جَیْئَلٌ - یَرْمِی اَخَاهُ - اِتَّبِعُوا اَمْرَهُمْ بوده ست)

س در یَرٰی - یُرِیْ - که دراصل یَرْءٰی - یُرْئِیْ بود کما مذکور می بایست که حذف همزه جائز بود و واجب چرا گردید ج درین هر دو صیغه و در اکثر تصریف[۲] آن حذف همزه برخلاف قیاس واجب گشته)

گردان ۱۲

ق[۱۴] هر همزه منفرده که متحرک باشد و ما قبل آن واو یا یای ساکنه زائده بود روا باشد که آن همزه را با واو بدل کنند اگر ما قبل آن واو باشد و بایا بدل کنند اگر ما قبل آن یا باشد و بعد ابدال ادغام واجب ست۔ (خَطِیَّةٌ - مَقْرُوَّةٌ - اُفَیِّسٌ که دراصل خَطِیْئَةٌ - مَقْرُوْءَةٌ - اُفَیْئِسٌ بوده ست)

س در جَیَلٌ که دراصل جَیْئَلٌ بود همزه منفرده متحرک

[۱] ساکن بسکون لازم یعنی زائد و یای تصغیر و نون انفعال باشد و ساکن بسکون غیر لازم

[۲] [illegible] ۱۲

ماقبل آن یای ساکنہ زائدہ یافتہ شد چرا ہمزہ را با یا بدل نکردند ج
در قاعدہ مذکورہ شرط ست کہ واو و یا الحاقی نباشد و در جَیْئَلٌ
یا الحاقی ست زیرا کہ جَیْئَلٌ با جَعْفَرٌ ملحق ست س در اِتَّبَعُوْا
اَمْرَهُمْ ہمزہ منفردہ متحرک ماقبل آن واو ساکنہ زائدہ موجود ست
چرا ہمزہ را با واو بدل نکردند ج لَا نُسَلِّمُ کہ واو اِتَّبَعُوْا زائدہ ست
زیرا کہ واو مذکور ضمیر مرفوع ست و ضمیر مرفوع کلمہ برأسہ ست نہ زائدہ)

ق ۱۵ ہر ہمزہ منفردہ کہ متحرک باشد و ماقبل آن الف
آن ہمزہ را بین بین قریب خوانند (سَاۤءَلَ -
یُسَاۤئِلُ - تَسَاۤؤُلًا -)

ق ۱۶ ہر ہمزہ منفردہ کہ متحرک باشد و ماقبل آن نیز متحرک
آن ہمزہ را (حسب ذیل) نہ اشکال ست (سَأَلَ - مِئَرٌ - جُؤَنٌ -
سَئِمَ - مُسْتَهْزِئِيْنَ - سُئِلَ - رَؤُفٌ - مُسْتَهْزِءُوْنَ -
رُءُوْسٌ) ازین اشکال نہگانہ روا ست کہ ہمزہ را در مثل
مِئَرٌ با یا - و در مثل جُؤَنٌ با واو بدل کنند و در باقی اشکال
ہفتگانہ بین بین قریب خوانند -

ق ۱۷ ہر گاہ دو ہمزہ در یک کلمہ جمع آیند و ہمزہ اول متحرک

ف یعنی جب ایک کلمہ میں ہمزہ مفتوح و ماقبل مکسور ہو ۱۲

ف یعنی جب ایک کلمہ میں ہمزہ منفردہ مفتوح و ماقبل مضموم باشد ۱۲

باشد و دو بین ساکن واجب ست که ہمزه دوم را بوفق حرکت ہمزۂ اول بدل کنند یعنی بالف بدل کنند اگر ہمزۂ اول مفتوح باشد و بواو بدل کنند اگر ہمزۂ اول مضموم باشد و بیا بدل کنند اگر ہمزۂ اول مکسور باشد (اٰمَنَ - اُوْمِنَ - اِیْمَانًا که دراصل أَءْمَنَ - أُؤْمِنَ - إِئْمَانًا بوده ست)

(س) کُلْ - خُذْ - مُرْ - دراصل أُءْکُلْ - أُؤْخُذْ - أُؤْمُرْ بوده ست بربنای قاعده مذکوره درین ہر ۳ کلمه ابدال ہمزه ثانی با واو واجب بود و ہر دو ہمزه را حذف چرا کردند ج ہمزه ثانی را حذف کردند برخلاف قیاس، ہمزه اول ہمزۂ وصل بود که بجهت سکون ہمزه ثانی آورده بودند زیرا که ابتدا بساکن متعذر ست و چون ہمــزه ثانیه را حذف نمودند ضرورت ہمزه اول باقی نماند پس آنرا نیز حذف کردند بدانکه حذف در کُلْ و خُذْ واجب ست و در مُرْ جائز لیکن درابتدا مُرْ افصح ست از أُؤْمُرْ و در وصل أُؤْمُرْ افصح ست از مُرْ)

ق ہرگاه دو ہمزه دریک کلمه جمع آیند و ہر دو متحرک باشند پس اگر یکی ازینها مکسور باشد ہمزه ثانی را بایا بدل

مُرُوا صِبْیَانَکُمْ بِالصَّلٰوةِ اِذَا بَلَغُوا سَبْعًا وَاضْرِبُوهُمْ عَلَیْهَا اِذَا بَلَغُوا عَشْرًا

کنند (جَاءٍ - آیِمَّۃٌ - اُیَیْبُ که دراصل جَاءِءٌ - اَءِمَّۃٌ

اُءَیْبُ بوده است) واگر هیچ یکی از هردو مکسور نباشد ثانی را

باواو بدل کنند (آوَادِمُ - اُوَیْدِمُ - آوُوبُ - که دراصل

آءَادِمُ - اُءَیْدِمُ - آءُوبُ بوده است)

(س در اُکْرِمُ که دراصل اُءَکْرِمُ بود حسب قاعده مذکوره ابدال

همزه ثانی باواو واجب بود آن را چرا حذف کردند ج برخلاف قیاس

حذف کردند و در باقی تصریف آن (یُکْرِمُ - تُکْرِمُ - نُکْرِمُ)

نیز حذف کردند از برای موافقت باب)

ق[19] هرگاه دو همزه در یک کلمه جمع آیند و هردو بجای لام

باشند همزه ثانی را بیا بدل کنند (قَرَأْیٌ - قِرَءٍ - که

دراصل - قَرَأْءٌ - قِرْءِءٌ - بوده است)

ق[20] چون زائد از دو همزه در یک کلمه جمع آیند همزه ثانی

و رابع را (حسب قوانین اجتماع همزتین) تخفیف کنند و باقی

را برحال خود گذارند (قَرَأْیَأٌ - آوَءْیَأٌ بروزن سَفَرْجَلٌ

که دراصل - قَرَءْءَءٌ - آءَءْءَءٌ - بود - و قِرْأَءٌ - اِیْأَءٌ -

بروزن قِرْطَعْبٌ که دراصل قِرْءَءْءٌ - اِءْءَءْءٌ بود)

ق[۲۱] چون همزهٔ استفهام بر همزهٔ قطعی در آید رواست که میان هر دو الفی بیفزایند (اَ اَنتَ - اَ اِبِلٌ - اُ اُحُدٌ که در اصل اَ اَنتَ - اَ اِبِلٌ - اَ اُحُدٌ بوده است)

ق[۲۲] چون همزهٔ استفهام بر همزهٔ وصل مفتوح[له] در آید واجب ست که همزهٔ وصل مذکور را بین بین خوانند یا بالف[۲] بدل کنند (آلْاٰنَ - آیْمُنُ اللهِ که در اصل اَ اَلْاٰنَ - اَ اَیْمُنُ اللهِ بوده است)

تنبیه

بدانکه تخفیف همزه لغت اکثر اہل حجاز ست علی الخصوص قُرَیْش - واما غیر ایشان پس لغت شان تحقیق همزه است - اثبات ۱۲

فصل اصول اعلال

قواعد تخفیف حرف علت

ق[۲۳] هر واو که بعد فتحهٔ علامت مضارع و قبل کسره افتد آن واو را حذف کنند (یَعِدُ - یَزِنُ - که در اصل یَوْعِدُ - یَوْزِنُ - بوده است)

له قید مفتوح برای آنست که اگر همزهٔ وصل مکسور یا مضموم باشد حذفش واجب است (اَصْطَفٰی - که در اصل آاِصْطَفٰی بوده) ۱۲

س در یُوْعِلُ واو را چرا حذف نکردند ج واو درینجا بعد فتحہ علامت مضارع نیست بلکہ بعد ضمہ ہست۔

ق[۲۴] ہر واو کہ بعد فتحہ علامت مضارع وقبل فتحہ افتد و عین یا لام او حرف حلقی[۵] باشد آن واو را نیز حذف کنند (یَضَعُ۔ یَهَبُ کہ دراصل یَوْضَعُ و یَوْهَبُ بودہ است)

س در یَوْجَلُ واو را چرا حذف نکردند ج درینجا عین یا لام حرف حلقی نیست۔

ق[۲۵] ہر واو کہ در مصدر بر وزن فِعْل بجای فای کلمہ افتد و از مضارع آن حذف شدہ باشد آن واو را نیز حذف کنند و عوض آن تا در آخر زیادہ نمایند (عِدَةٌ۔ زِنَةٌ۔ ضِعَةٌ۔ هِبَةٌ۔ کہ دراصل وِعْدٌ۔ وِزْنٌ وِضْعٌ۔ وِهْبٌ۔ بودہ است)

ق[۲۶] ہر واو و یا کہ فای افتعال باشد آن واو و یا را با تا بدل کنند و تا را در تا ادغام نمایند (اِتَّقَدَ۔ اِتَّسَرَ کہ دراصل اِوْتَقَدَ۔ اِیْتَسَرَ۔ بودہ است) س در اِیْتَمَنَ۔ و اُوْتُمِنَ یا و واو فای افتعال ست چرا با تا بدل ننمودند

۵ حرف حلقی شش است ہمزہ و ہا و عین و حا و غین و خا

ج در قاعده مذکوره شرط ست که واو و یا بدل از همزه نباشد و درینجا بدل از همزه است زیراکه دراصل اِئْتَمَنَ و اُؤْتُمِنَ بوده است

ق۲۷ هر واوی که ساکن باشد و ماقبل وی مکسور آن واو را بیا بدل کنند (مِیزَانٌ - مِیقَاتٌ - که دراصل مِوْزَانٌ - مِوْقَاتٌ بوده است) س در اِجْلِوَّاذٌ - و اِعْلِوَّاطٌ - که هر دو واو ساکن ست و ماقبل آن مکسور، واو را بیا چرا بدل نکردند ج درین قاعده شرط ست که واو غیر مدغم باشد و درینجا واو مدغم ست -

ق۲۸ هر یائیکه ساکن باشد و ماقبل آن مضموم آن یا را بواو بدل کنند (مُوْقِنٌ - مُوْسِرٌ - طُوْبٰی - کُوْسٰی که دراصل مُیْقِنٌ - مُیْسِرٌ - طُیْبٰی - کُیْسٰی - بوده است) س در سُیِّرَتْ - مُیِّزَتْ - یای ساکن ماقبل آن مضموم چرا یا را بواو بدل نکردند ج درین قاعده شرط ست که یا غیر مدغم باشد و درینجا یا مدغم ست س در حِیکٰی - و ضِیزٰی - که دراصل حُیْکٰی - و ضُیْزٰی - بوده است یای ساکن غیر مدغم و ماقبل آن مضموم ست یا را چرا بواو بدل نکردند ج درین قاعده

شرط ست کہ یای مذکور عین فعلی صفت نباشد و اینجا ہمچنین ست زیرا کہ حِیکَلی و ضِیزَی صفت اند معنی حِیکَلی بناز خرامنده و شانہا را حرکت دہندہ۔ ومعنی ضِیزَی کج و صاحب ستم ست

س بِیضٌ۔ وبِیضَانٌ۔ کہ در اصل بُیْضٌ۔ وبُیْضَانٌ بودہ ست درینجا یای ساکن غیر مدغم و ما قبل آن مضموم ست یارا چرا بواو بدل نکردند

ج درین قاعده شرط ست کہ یای مذکور عین فُعْلٌ و فُعْلَانٌ جمع اَفْعَلُ۔ فَعْلَاءُ نباشد و اینجا ہمچنین ست۔

ق ۲۹ ہر صفت اجوف یائی کہ بروزن فُعْلَی باشد ضمہ اش را بکسرہ بدل کنند (حِیکَلی۔ ضِیزَی کہ در اصل حُیْکَلی و ضُیْزَی بودہ ست)

س در طُوبَی و کُوسَی کہ در اصل طُیْبَی و کُیْسَی بود چرا ضمہ را بکسرہ بدل نکردند

ج درین قاعده شرط ست کہ فُعْلَی صفت باشد و طُوبَی و کُوسَی اسم اند نہ صفت چنانکہ بالا گذشت۔

ق ۳۰ ہر صفت اجوف یائی کہ بروزن فُعْلٌ یا فُعْلَانٌ جمع اَفْعَلُ فَعْلَاءُ باشد ضمہ اش را بکسرہ بدل کنند

(بِیض - بِیضان (جمع ابیض بیضاء) که دراصل
بُیض و بُیضان بوده است) س در عُوْن که دراصل
عُیُن بود ضمه را بکسره چرا بدل نکردند ج درین قاعده شرطست
که فُعل و فُعلان جمع افعل فعلاء باشد و عُوْن
اینچنین نیست بلکه جمع عیون بروزن فیعل ست -
ق ۳۱ همزه الفیکه بعد کسره افتد بایا بدل کنند و همزه الفیکه
بعد ضمه افتد باواو بدل کنند (مُحَیْرِیب - ضُوَیرِب)
ق ۳۲ واو مضموم که دراول کلمه افتد روا باشد که آن واو
را با همزه بدل کنند و همچنین واو مکسور نزد مازنی -
(اُجُوه - اُقِتت - اِشاح - که دراصل - وُجُوه -
وُقِّتت - وِشاح - بوده است) س در هذا دلوک
و اخشوا الله چرا واو را با همزه بدل نکردند ج درین قاعده
شرطست که ضمه واو لازم باشد و اینجا ضمه واو لازم نیست
بلکه عارض ست که برای اعراب یا بجهت التقاء ساکنین آمده ا
س در تُجاه - تُکلان - تُراث - که دراصل وُجاه
- وُکلان - وُراث بوده ست چرا واو را با همزه بدل نکرد

بلکہ با تا بدل کردند ج این ابدال شاذ ست یعنی برخلاف قیاس
س اَحَدٌ - اَنَاۃٌ - اَسْمَاءٌ - دراصل وَحَدٌ - وَنَاۃٌ
وَسْمَاءٌ - بوده است درینجا واو مضموم یا مکسور نیست پس این واو
را با ہمزه چرا بدل کردند ج این ابدال نیز شاذ ست یعنے
برخلاف قیاس س تَقْوٰی دراصل وَقْوٰی بود درینجا
داو را بکدام قاعده با تا بدل کردند ج این ابدال نیز شاذ ست -
ق واو مضموم که در وسط کلمه افتد روا باشد که آن
واو را نیز با ہمزه بدل کنند (اَدْءُرٌ - اَنْؤُرٌ - نُؤُوْرٌ
که دراصل اَدْوُرٌ - اَنْوُرٌ - نُوُوْرٌ - بود) س در
تَعَوُّذٌ واو مضموم در وسط کلمه افتاده است چرا واو را با ہمزه
بدل نکردند ج شرط قاعده آنست که واو مشدد نباشد و در تَعَوُّذٌ
واو مشدد ست س در تَهَوُّكٌ واو را چرا با ہمزه بدل
نکردند ج شرط قاعده آنست که واو اصلی باشد و درینجا
واو زائد ست س در رَحْمَاوُوْنَ واو را چرا با ہمزه بدل
نکردند ج شرط قاعده آنست که واو مذکور از حرف دیگر بدل
نباشد و اینجا واو از ہمزه بدل ست که دراصل حَمْرَاءُوْنَ بوده

(بدانکه بعضی واو مشدد و واو زائد و واو بدل از حرف دیگر را نیز بهمزه بدل میکنند)

ق۳۴ هرگاه دو واو در اول کلمه جمع آیند و واو ثانی مده باشد یا بدل از حرف زائد نباشد در هر دو صورت واجب بود که واو اول را با همزه بدل کنند (اَوَاصِلُ - اُوَلُ - اُوْعَلُ - اُوْلٰی - اُوَیٌّ - که در اصل وَوَاصِلُ - وُوَلُ - وَوْعَلُ - وُوْلٰی - وُوَیٌّ - بود)

ق۳۵ هرگاه دو واو در اول کلمه جمع آیند و واو ثانی مده باشد و بدل از حرف زائد روا بود که واو اول را با همزه بدل کنند (اُوْصِلَ - اُوْرِیَ - که در اصل وُوْصِلَ - وُوْرِیَ - بود)

ق۳۶ هر واو و یا که متحرک باشد و ما قبل آن مفتوح آن واو و یا را با الف بدل کنند (قَالَ - بَاعَ - دَعَا - رَمٰی - که در اصل - قَوَلَ - بَیَعَ - دَعَوَ - رَمَیَ - بود)

س در تَوَکَّلَ - و تَیَسَّرَ - واو و یا متحرک ست و ما قبل آن مفتوح واو و یا را چرا با الف بدل نکردند ج درین قاعده

شرطست کہ فاو ویا فا کلمہ نباشند و اینجا واو ویا فا کلمہ اند پس
در جَیَلٌ ۔ شَیئٌ ۔ چرا یا را با الف بدل نکردند جـ شرط[۲] قاعدہ آنست
کہ حرکت واو ویا اصلی باشد و اینجا حرکت یا اصلی نیست بلکہ از ہمزہ
نقل شدہ آمدہ ست چنانچہ در دوم قاعدہ مہموز بگذشت پس
در اِدْضَیَنَّ ۔ جَوَزَاتٌ ۔ بَیَضَاتٌ ۔ چرا واو ویا را با الف
بدل نکردند جـ نیز شرط[۳] قاعدہ آنست کہ حرکت واو ویا لازم باشد
نہ عارض و اینجا حرکت واو ویا عارض ست نہ لازم پس در
لَیَضْرِبَنَّ چرا یا را با الف بدل نکردند جـ نیز شرط[۴] قاعدہ آنست کہ
فتحہ ماقبل واو ویا در کلمہ دیگر نباشد و اینجا لام تاکید مفتوح کلمہ
دیگرست پس در طَوِیَا ۔ حَیِیَ ۔ اِرْعَوَیٰ واو ویا را چرا با الف
بدل نکردند جـ نیز شرط[۵] قاعدہ آنست کہ واو ویا عین کلمہ لفیف
مقرون نباشد و در طَوِیَا و حَیِیَ واو ویا عین کلمہ لفیف مقرون ست
و در اِرْعَوَیٰ نیز واو عین کلمہ لفیف مقرون ست حکماً پس در جَوَادٌ ۔
طَوِیلٌ ۔ غَیُورٌ واو ویا را چرا با الف بدل نکردند جـ نیز شرط[۶]
قاعدہ آنست کہ واو ویا ماقبل از زائدہ نباشد و اینجا ماقبل از زائدہ
زائدہ واقع شدہ پس در دَعَوَا ۔ رَمَیَا واو ویا را چرا با الف

بدل نکردند ج نیز شرط [۸] قاعده آنست که واو ویا قبل از الف
تثنیه نباشد و اینجا پیش از الف تثنیه واقع شده پس [د] عصوی
و دحوی [۸] واو را چرا بالف بدل نکردند ج شرط [۸] قاعده آنست
که واو ویا قبل از یای مشدّده نباشد و اینجا همچنین ست پس [د]
لیز میز چرا یارا الف نکردند ج دیگر شرط [۹] قاعده آنست که واو
ویا قبل از نون تاکید نباشد و اینجا همچنین ست پس [د] دوران
هیجان - صوری - حیدی چرا بالف بدل نکردند ج
دیگر شرط [۱۰] قاعده آنست که کلمه که دران واو ویا باشد آن کلمه بر وزن
فعلان و فعلی نباشد و دوران - هیجان بر وزن
فعلان ست و صوری و حیدی بر وزن فعلی ست پس [د]
عور - صید - اجتوروا چرا بدل نکردند ج دیگر شرط [۱۱] قاعده
آنست که کلمه که در وی واو ویا باشد کلمه دیگر را هم معنی نباشد که
در وی قاعده تعلیل واو ویا یافته نشود و عور - صید -
اجتوروا هم معنی اعورّ - اصیدّ - تجاوروا ست و درین
کلمات قاعده تعلیل واو ویا یافته نمیشود پس [د] قود - غیب -
روح - حول - با آنکه جمله شرائط قاعده موجود ست چرا بدل نکردند

ج درین کلمات تصحیح شاذ ست

ق ۳۳ هرگاه بحکم قاعده سی و ششم ۳۲ واو و یا را بالف بدل کنند پس اگر بعد الف حرفی ساکن مقارن الف باشد الف را بعلت اجتماع ساکنین بیفگنند (دَعَتْ - رَمَتْ - دَعَتَا - رَمَتَا - که اصل اینها دَعَوَتْ - رَمَیَتْ - دَعَوَتَا - رَمَیَتَا بود) س تا در دَعَوَتَا و رَمَیَتَا - ساکن نیست پس بعد ابدال واو و یا بالف اجتماع ساکنین نشد - چرا الف را انداختند ج تا درینها در اصل ساکن بود بعد زیادت الف تثنیه متحرک گشته است پس این حرکت عارضی اعتبار را نشاید -

ق ۳۸ هرگاه بحکم قاعده سی و هفتم از صیغه ماضی ثلاثی مجرد الف ساقط شود پس اگر ماضی مذکور اجوف یائی یا از باب سمع باشد فا کلمه را کسره و هند ورنه ضمه (بِعْتُ - خِفْتُ - قُلْتُ - طُلْتُ که در اصل بَیَعْتُ - خَوِفْتُ - قَوَلْتُ - طَوُلْتُ بوده است)

ق ۳۹ هر واو و یا که عین ماضی مجهول بود و در معروف تعلیل یافته باشد کسره آنرا بما قبل دهند بعد ازاله حرکت ما قبل و واو را یا گردانند یا کسره آنرا بیفگنند و یا را واو کنند (قِیْلَ - بِیْعَ - اِخْتِیْرَ -

اِنْقِیْدَ - یا قُوْلَ - بُوْعَ - اُخْتُوْرَ - اُنْقُوْدَ - کہ در اصل قُوِلَ - بُیِعَ - اُخْتُیِرَ - اُنْقُوِدَ - بوده است)۔

ق چون عین ماضی مجہول باجتماع ساکنین بیفتد در ماقبل وی کسرۂ خالص و اشمام کسرہ بضمہ و ضمہ خالص ہر سہ وجہ رواست (قِلْتَ - بِعْتَ - اُخْتِرْتَ - اُنْقِدْتَ کہ در اصل قُوِلْتَ - بُیِعْتَ - اُخْتُیِرْتَ - اُنْقُوِدْتَ - بود) و کسرۂ خالص اشہر و افصح ست ۔

ق ہر واو و یا کہ متحرک باشد و ماقبل آن ساکن بسکون غیر لازم حرکت آن واو و یا را بماقبل دہند (یَقُوْلُ یَبِیْعُ مَعُوْنَۃٌ - مَسِیْرٌ - مُقِیْمٌ - مَقُوْلٌ - مَبِیْعٌ - کہ در اصل یَقْوُلُ - یَبْیِعُ - مَعْوُنَۃٌ - مَسْیِرٌ - مُقْوِمٌ - مَقْوُوْلٌ - مَبْیُوْعٌ - بوده ست) س در سَایَرَ - سُوْیِرَ - ضَیْبُوْنٌ - حرکت واو و یا را چرا بماقبل ندادند ج ماقبل واو و یا درینجا ساکن بسکون لازم ست زیراکہ لین زائد ست و لین زائد ساکن بسکون لازم میباشد س در دَلْوٌ - ظَبْیٌ - دَعْوَۃٌ -

ف چون در صیغہ ہائی تثنیہ و جمع غائبہ و مخاطب و متکلم

دَمِيَةٌ - واو و یا متحرک ست و ماقبل آن ساکن بسکون غیر لازم
-رکت واو و یا را بماقبل چرا ندادند ج درین قاعده شرط ست که
واو و یا عین کلمه باشد و درینجا واو و یا عین کلمه نیست س
در اَهْوِنَاءُ و اَبْيِنَاءُ واو و یا متحرک در عین کلمه ست و ماقبل
آن ساکن بسکون غیر لازم چرا حرکت واو و یا را بماقبل ندادند
ج نیز شرط قاعده آنست که واو و یا در عین فعل یا در عین شبه
فعل باشد و اَهْوِنَاءُ و اَبْيِنَاءُ نه فعل ست و نه شبه فعل
س از شبه فعل چه مرادست ج از شبه فعل درینجا سه چیز
مرادست مصدر مشتق - جامد - لیکن هر جامد بلکه همان جامد
که موازن فعل هم باشد بوزن صوری س در یَبْطِوِی
یحییٰ - چرا حرکت واو و یا را بماقبل ندادند ج نیز شرط
قاعده آنست که واو و یا عین لفیف مقرون نباشد و اینجا
عین لفیف مقرون ست س در اِسْوَدَّ و اِبْيَضَّ چرا حرکت را
بماقبل ندادند ج نیز شرط قاعده آنست که کلمه که دران واو و یا
باشد آن کلمه بمعنی لون نباشد و در اِسْوَدَّ و اِبْيَضَّ معنی
لون موجودست زیرا که معنی اِسْوَدَّ سیاه شد و معنی اِبْيَضَّ

سفید شد پس در اِعْوَرَّ و اِصْیَدَّ چرا حرکت ما قبل
نداد ندج نیز شرط قاعده آنست که کلمه که دران واو ویا باشد
آن کلمه بمعنی عیب نبود و درینجا معنی عیب یافته شد که
اِعْوَرَّ بمعنی یکچشم شد و اِصْیَدَّ بمعنی کج گردن شد
پس در جَهْوَرَ و شَرْیَفَ چرا ما قبل حرکت نداد ندج
نیز شرط قاعده آنست که کلمه که دران واو ویا باشد آن کلمه
ملحق نبود و جَهْوَرَ شَرْیَفَ ملحق است بدَحْرَجَ پس در
مِقْوَلٌ مِخْیَطٌ چرا حرکت ما قبل نداد ندج نیز شرط قاعده
آنست که واو ویا در اسم آله نباشد و مِقْوَلٌ مِخْیَطٌ اسم
آله است پس در مَا اَقْوَلَهُ مَا اَبْیَعَهُ اَقْوِلْ بِهٖ
اَبْیِعْ بِهٖ چرا حرکت ما قبل نداد ندج نیز شرط قاعده آنست
که واو ویا در فعل تعجب نباشد و صیغهای مذکوره افعال تعجب
هستند که معنی مَا اَقْوَلَهُ و اَقْوِلْ بِهٖ چه گویاست و معنی
مَا اَبْیَعَهُ و اَبْیِعْ بِهٖ چه فروشنده است پس اَخْوِنَةٌ
اَعْیُنٌ اَدْوُرٌ اَعْیُنٌ اَنْوَارٌ اَعْیَانٌ تَصْوِیرٌ
تَبْیِیْنٌ چرا حرکت ما قبل نداد ندج نیز شرط قاعده آنست

که کلمۀ که دران واو و یا باشد آن کلمه چنان شبه فعل نبود که

دراول آن حرفی از حروف آتین باشد و پیش از تعلیل یا بعد

از تعلیل بر وزن مشهور فعل بود و در کلمات مذکوره این شرط

یافته نمیشود زیرا که دراول هر یکی از ینها علامت مضارع موجود

ست و چهار اولین پیش از تعلیل بر وزن اَفعَلُ و آفعُلُ

هستند که وزن مشهور فعل مضارع متکلم ست و چهار آخرین

بعد از تعلیل بر وزن مشهور فعل میگروند زیرا که بعد از تعلیل

اَضَافَ ـ تَصِیرُ ـ تَمِیزُ ـ بر وزن آخَافُ و تَبِیعُ میگردند

که وزن مشهور فعل ست ـ

ق هر گاه بحکم قاعده چهل و یکم حرکت واو و یا را بما قبل

دهند پس اگر حرکت واو و یا فتحه باشد واو و یا را بالف

نیز بدل کنند یُقَالُ ـ یُبَاعُ ـ یُخَافُ ـ اَقَامَ ـ اِستَقَامَ

که در اصل یُقوَلُ ـ یُبیَعُ ـ یُخوَفُ ـ اَقوَمَ ـ اِستَقوَمَ ـ

بوده است (س) در مَدیَن ـ مَشوَرَةٌ ـ مَصیَدَةٌ ـ

مَقوَدَةٌ ـ مَکوَزَةٌ ـ اَخیَلَت ـ اَغیَمَت ـ اَعوَلَ

اَطوَلَ ـ اَطیَبَ ـ اَجوَدَ ـ اِستَحوَذَ ـ اِستَروَحَ ـ

[حاشیه بالای سطر ۵:] یعنی یکے از حروف آتین ۱۲

[حاشیه:] سله تعیین و تخصیص حرکت حرف بحرف در وزن معتبر نیست ۱۲

چرا تعلیل نکردند چ تصحیح این کلمات شاذ است۔

ق[۴۳] در قاعده چهل[۴۱] و یکم و چهل[۴۲] و دوم اگر بعد واو و یا و الف حرفی ساکن باشد آن واو و یا و الف را حذف کنند و در مصدر باب افعال و استفعال عوض الف تا هم در آخر زیاده کنند (لَمْ یَقُلْ۔ لَمْ یَبِعْ۔ لَمْ یُقِلْ۔ لَمْ یُبِعْ۔ اِقَامَةٌ۔ اِسْتِقَامَةٌ۔ که در اصل لَمْ یَقُوْلْ لَمْ یَبِیْعْ۔ لَمْ یُقُوْلْ۔ لَمْ یُبِیْعْ۔ اِقْوَامٌ۔ اِسْتِقْوَامٌ بوده است)

ق[۴۴] هرگاه بحکم قاعده چهل[۴۱] و یکم در اسم مفعول ثلاثی مجرد اجوف یائی ضمه یا بما قبل دهند ضمه منقوله[بالیسر] واو مفعول را بیا نیز بدل کنند (مَبِیْعٌ۔ مَدِیْنٌ۔ که در اصل مَبْیُوْعٌ۔ مَدْیُوْنٌ بوده است) لاکن در اسم مفعول مذکور پابندی قاعده چهل[۴۱] و یکم چندان ضروری نداشته اند و لهذا در اسم مفعول مذکور تصحیح نیز بسیار آمده است (مَبْیُوْعٌ۔ مَخْیُوْطٌ۔ مَعْیُوْبٌ۔ مَدْیُوْنٌ۔)

ق ۴۴ هرگاه واو و یا دریک کلمه جمع آیند و اول ایشان ساکن باشد واو را بیا بدل کنند و یا را در یا ادغام نمایند (سَیِّدٌ - اَیَّامٌ - مُسْلِمِیَّ - که دراصل سَیْوِدٌ - اَیْوَامٌ - مُسْلِمُوْیَ بوده است) پس در اُبُوْیَعْقُوْبُ - بَدْیٌ واصل چرا این قاعده جاری نکردند جواب زیراکه واو و یا در اینها دریک کلمه جمع نیامده اند پس در بُوْیِعَ و تُبُوْیِعَ ماضی مجهول باب مفاعلت و تفاعل چرا این قاعده جاری نکردند جواب شرط قاعده آنست که اول ایشان بدل از حرفی نباشد و واو بُوْیِعَ و تُبُوْیِعَ از الف بَایَعَ و تَبَایَعَ معروف بدل است پس در ضَیْوَنٌ - حَیْوَةٌ - حَیْوَانٌ - عَوْیَةٌ چرا این قاعده جاری نکردند جواب تصحیح این کلمات شاذ است۔

ق ۴۵ در قاعده چهل و پنجم اگر ما قبل واو یا ضمه باشد آن ضمه را بکسره بدل کنند (هَرِیٌّ - مُسْلِمِیَّ که دراصل هَرُوْیٌ - مُسْلِمُوْیَ بوده است) پس در لُیٌّ جمع اَلْوٰی که دراصل لُوْیٌ بود قبل واو و یا ضمه موجود است چرا بکسره بدل نکردند جواب لُیٌّ بروزن فُعْلٌ است که جمع اَفْعَلُ

هر دو ۱۲ (گوسفند) مرد تنها گوشه گرفته ۱۲

۴۴ چون مسلمی که ترجمه آن مسلمان های من است یک کلمه باشد ۱۲

۴۵ ضیون گربه نر حیوة زیستن حیوان جاندار عویة قبیله ایست از قبایل عرب و در شیای اول ست ۔ و جمع حیوان ست بمعنی جاندار ۱۲ و در شیای دوم از زیست ۱۲ و آن در بعضی ۱۲

وصفی ست و در فُعُلٌ جمع اَفعَلُ وصفی ضمه را بکسر بدل کردن
واجب نیست ضمه کسره هر دو جائز دارند پس لُیٌّ و لِیٌّ هر دو
جائز ست۔

ق ہر واو که عین مصدر بعد کسره بوده و در فعل تعلیل
یافته باشد آن واو را بیا بدل کنند قِیَامٌ۔ قِیَامٌ۔
که دراصل قِوَمٌ۔ قِوَامٌ بوده است فعل آن قَامَ ست که
دراصل قَوَمَ بوده) س در جِوَاذًا۔ لِوَاذًا واو را چرا
بیا بدل نکردند ج در فعل اینها که جَاوَزَ۔ لَاوَذَ ست
واو براصل خود ست س در حِوَلًا که مصدر حَالَ ست
و نِوَارًا که مصدر نَارَ ست شرائط قاعده یافته میشود چرا
واو را بیا بدل نکردند ج تصحیح این کلمات شاذ ست۔

ق ہر واو که عین جمع بعد کسره بود و در واحد تعلیل
یافته باشد آن واو را نیز بیا بدل کنند دِیَمٌ۔
جِیَادٌ۔ که دراصل دِوَمٌ۔ جِوَادٌ بوده است واحد اینها
دِیمَةٌ۔ جَیِّدٌ ست که دراصل دِوْمَةٌ۔ جَیْوِدٌ
بوده) س در رِوَاءٌ واو را چرا بیا بدل نکردند باآنکه در

۱۳ واو و بین بقاعده ۲۴ تعلیل یافته است ۱۲

۱۴ واو و بین بقاعده ۲۵ تعلیل یافته است ۱۲

رِیَاحٌ کہ واحد آن ست واو تعلیل یافتہ است چہ رِیَاحٌ در اصل
رِوَیَاحٌ بودہ است ج شرط قاعدہ آنست کہ واو مذکور در
لفیف مقرون نباشد و اینجا در لفیف مقرون ست پس اگر
این تعلیل در وی جاری کنند اجتماع اعلالین لازم آید پس در
حِوَجٌ چرا واو را بیا بدل نکردند با آنکہ در واحد وی کہ حاجۃٌ
ست و اصل وی حَوَجَۃٌ بود واو تعلیل یافتہ است و لفیف مقرون
ہم نیست ج این تصحیح شاذ ست پس در طِوَالٌ چرا واو را
بیا بدل نکردند ج در واحد آن کہ طَوِیلٌ ست او بر اصل خود ست
پس در جِیَادٌ - طِیَالٌ کہ اصل آن جِوَادٌ - طِوَالٌ بودہ
است واو را چرا بیا بدل کردند حالانکہ در واحد آن کہ جَوَادٌ و طَوِیلٌ
ست واو بر اصل خود ست ج این تعلیل شاذ ست ؞

ق ۲۹ ہر واو کہ عین جمع بعد کسرہ و قبل الف بود و در واحد
ساکن باشد آن واو را نیز بیا بدل کنند (رِیَاضٌ -
حِیَاضٌ کہ در اصل رِوَاضٌ - حِوَاضٌ بودہ است - واحد
اینہا رَوْضٌ - حَوْضٌ ست) پس در عِوَدَۃٌ - کِوَزَۃٌ -
چرا واو را بیا بدل نکردند با آنکہ واو در واحدش کہ عَوْدٌ و
شتر کلان سال ۱۲

واو در این بقاعدہ دوم تعلیل یافتہ است ۱۲

كَوْذٌ ست ساكن ست ج واو در عَوَدَةٌ - كِوَزَةٌ قبل الف نيست آبخوره ۱۲
س در تِيَرَةٌ كه اصلش ثِوَرَةٌ بود و واحدش ثَوْرٌ ست چرا
واو را بيا بدل كردند با آنكه دريجا نيز واو قبل الف نيست ج اين
تعليل شاذ ست -

ق ۵۰ هر واو و يا كه عين فاعل بود و در فعل تعليل يافته با
آن واو و يا را بهمزه بدل كنند (قَائِلٌ - بَائِعٌ كه در اصل
قَاوِلٌ - بَايِعٌ بوده ست) س در عَاوِرٌ - صَايِدٌ واو
و يا را بهمزه چرا بدل نكردند ج در فعل اينها كه عَوِرَ و صَيِدَ ست
واو بر اصل خود ست (شرط قاعده ۳۲ بنگريد) س در طَاوٍ - دَاوٍ -
كه در اصل طَاوِيٌ - دَاوِيٌ بوده ست واو و يا را بهمزه چرا بدل
نكردند ج در فعل اينها كه طَوِيَ و دَوِيَ ست واو بر اصل خود ست
(شرط قاعده ۳۲ بنگريد)

ق ۵۱ هر واو و يا كه عين فاعل بود و مر او را فعل نبود آن
واو و يا را نيز بهمزه بدل كنند (غَائِطٌ - سَائِفٌ كه در اصل
غَاوِطٌ - سَايِفٌ بوده ست)

ق ۵۲ هر الف زائده كه در جمع اقصى قبل الف جمع ا

حاشیه صفحه ۵۸ ملاحظه کنند ۱۲

آن الف را بواو بدل کنند (ضَوارِبُ - قَوارِیرُ - جمع
ضارِبَۃٌ - قارُورَۃٌ) س جمع اقصیٰ چیست ج
جمع اقصیٰ جمعیست که مُوازِن (هموزن ۱۲) مَفاعِلُ یا مَفاعِیلُ بود و آن
صوری - اول جمع اقصیٰ صغریٰ است (مفاعل ۱۲) و ثانی جمع اقصیٰ کبریٰ (مفاعیل ۱۲)
س طریق ساختن جمع اقصیٰ صغریٰ چیست ج طریق
ساختنش آنست که حرفین اولین را فتحه دهند (اگر نباشد ۱۲) و بعد آن الف
جمع آرند و حرفی که بعد الف جمع است آنرا کسره دهند (اگر نباشد ۱۲) و اگر در آخر
تای وحدت باشد آنرا بیندازند (مَشارِقُ - مَغارِبُ -
کَواهِلُ - سَواحِلُ - جمع مَشرِقٌ - مَغرِبٌ - کاهِلٌ -
ساحِلٌ) س طریق ساختن جمع اقصیٰ کبریٰ چیست ج
همانست که مذکور شد جز آنکه در جمع اقصیٰ کبریٰ قبل آخر
یای ساکنه بیفزایند (مَصابِیحُ - مَفاتِیحُ - اَقالِیمُ -
اَناعِیمُ - عَصافِیرُ - جمع مِصباحٌ - مِفتاحٌ - اِقلِیمٌ -
اَنعامٌ - عُصفُورٌ -)

ق ۵۳ هر یای مده زائده که قبل الف مَفاعِیلُ (جمع اقصیٰ کبریٰ ۱۲) افتد
آنرا نیز بواو بدل کنند (ضَوارِیبُ جمع ضِیرابٌ) -

ق ۵۴ هر مده زائده که بعد الف مفاعل افتد آن را
بهمزه بدل کنند (رسائل - صحائف - عجائز -
جمع رسالة - صحیفة - عجوز) س در معایش
جمع معیشة یا را بهمزه چرا بدل نکردند ج زیرا که این یا اصلی
ست نه زائد و شرط قاعده آنست که یا زائد باشد نه اصلی س در
مصائب جمع مصیبة که اصلش مصوبة بود نیز یا
اصلی ست چرا آنرا بهمزه بدل کردند ج این ابدال شاذ ست)
ق ۵۵ چون دو حرف علت پس و پیش الف مفاعل
افتد پسین را بهمزه بدل کنند (اوائل - خیائر -
بوائع - جمع اول - خیر - بایعة که در اصل
اصله بایعة ۱۲
اواول - خیایر - بوایع بوده است) س در
طواویس - عواویر - جمع طاوس - عوار چرا
واو پسین را بهمزه بدل نکردند ج شرط قاعده آنست که دو حرف
علت پس و پیش الف مفاعل افتد و درینجا پس و پیش
الف مفاعیل افتاده است س در عواور جمع عوار
شرط قاعده موجود ست چرا این قاعده دران جاری نکردند ج

ـه زیرا که از واو مصوبة بدل ست حرکت واو را بقاعده ما قبل دادند باز واو را بقاعده یا بدل کردند ۱۲

ـه یعنی یک حرف علت قبل الف جمع افتد و دیگر بعد الف جمع ۱۲

عَوَاوِدُ مُخَفَّفِ عَوَاوِیدُ ست پس درحقیقت
شرط قاعده موجود نیست س درعَیَائِیلُ جمع عَیَّالٌ
شرط قاعده موجود نیست چرا این قاعده جاری کردند ج
عَیَائِیلُ دراصل عیَاوِلُ بود پس شرط قاعده موجود نیست
و چون بدین قاعده واو را بهمزه بدل کردند عَیَائِلُ شد
کسرهٔ همزه را اشباع کردند عَیَائِیلُ گشت س در ضَیَاوِنُ
جمع ضَیْوَنٌ شرط قاعده موجود ست چرا این قاعده جاری نکردند
ج این تصحیح شاذ ست) ـ
ق چون دو یا در فَیْعِلٌ جمع آیند رواست که
یک یا را حذف کنند (سَیْدٌ که دراصل سَیِّدٌ بوده است) ـ
ق چون دو یا در فَیْعَلُولَةٌ جمع آیند واجب است
که یک یا را حذف کنند (کَیْنُونَةٌ که دراصل کَیَّنُونَةٌ
بوده است)
ق هر واو یکه ثالث بود چون بیشتر رود و ماقبل
مفتوح باشد آنرا بیا بدل کنند (یُدْعَی ـ اَعْلَی ـ
اِسْتَعْلَی ـ تَسَامِی ـ اَعْلَیْتُ ـ که دراصل یُدْعَوُ

اَعْلَیَ - اِسْتَعْلَوَ - تَسَامَیَ - اَعْلَوْتُ - بود)

س دریَدْعُوَ - یَغْزُوَ چرا واو را یا نکردند ج واو درینجا

بعد فتحه نیست س در دُنِیَّ که دراصل دُنُوٌّ بوده است

چرا واو را یا کردند حالانکه واو درینجا نه بعد فتحه ست نه بعد کسره

رفته ج این تعلیل شاذ ست)

ق هر واو یکه در لام کلمه بعد کسره بود آنرا یا بدل

کنند (قَوِیَ - قُوِیَا - دُعِیَ - دُعِیَا - غُزِیَانٌ -

دَاعِیَةٌ - که دراصل قَوِوَ - قَوِوَا - دُعِوَ - دُعِوَا -

غَزِوَانٌ - دَاعِوَةٌ بوده است) س در قِنْوَانٌ -

صِنْوَانٌ چرا واو را یا بدل نکردند ج شرط قاعده آنست که

واو بعد کسره بلا فصل باشد و درینجا نون فاصل ست س در

قِنْیَةٌ - صِبْیَةٌ - صِبْیَانٌ - عِلْیَانٌ - عِلْیَانَةٌ -

دِنِیٌّ - که دراصل قِنْوَةٌ - صِبْوَةٌ - صِبْوَانٌ -

عِلْوَانٌ - عِلْوَانَةٌ - دِنُوٌّ - بوده است چرا این قاعده

جاری کردند با آنکه واو درینها بعد کسره نیست ج تعلیل

این کلمات شاذ ست س در اَقْرِدَةٌ جمع قَرْدٌ -

مرد غزا کننده ۱۲ بلا فصل ۱۲ بیالم با آونا جزره ۱۲

ا یکمہ یرا ی نفس نعو ـ ۱۲ نیزایری تجارت ۱۲ جمع صبی بمعنی ـ ۱۲ عولار ۱۲ سوری نادر ۱۲ درازند ۱۲

سَوَاسِوَةٌ جمع سَوَاءٌ - مَقَانِوَةٌ جمع مَقْتَوِیٌّ - (برابر ۱۲) (خادم ۱۲)
کسرہ بلا فصل موجودست چرا این قاعدہ جاری نکردند - ج
تصحیح این کلمات شاذ ست)

ق ۶۰ ہر یای مضموم کہ بعد کسرہ و قبل واو بود ضمہ اش را بما قبل دہند بعد از الہ کسرۂ ما قبل (یَرْمُوْنَ - رُمُوْا - کہ دراصل یَرْمِیُوْنَ - رُمِیُوْا بود) -

ق ۶۱ ہر واو یا یای مکسور کہ بعد ضمہ و قبل یا بود کسرہ اش را بما قبل دہند بعد از الہ ضمہ ما قبل تَدْعِیْنَ تَعْلِیْنَ - تَنْهِیْنَ - کہ دراصل تَدْعُوِیْنَ - تَعْلُوِیْنَ - تَنْهُیِیْنَ - بود) -

ق ۶۲ ہر یای مضموم یا مکسور کہ بعد کسرہ (نہ قبل واو) بود آنرا ساکن کنند (یَرْمِیْ - تَرْمِیْنَ - رَامٍ - کہ دراصل یَرْمِیُ (بلا نقل ۱۲) تَرْمِیِیْنَ - رَامِیٌ - بودہ است)

ق ۶۳ ہر واو مضموم کہ بعد ضمہ بود آنرا نیز ساکن کنند (بلا نقل ۱۲) (یَدْعُوْ - یَدْعُوْنَ - کہ دراصل یَدْعُوُ - یَدْعُوُوْنَ - بودہ است س در تَغَازٍ کہ اصلش تَغَازُوٌ بود چرا این قاعدہ

تصحیح اَقْتِیَاۃ و اُحْبُوَّۃ واجب
تصحیح سَوَاسِیَۃ و مَقَاتِیَۃ جائز ۱۲

جاری نکردند ج شرط قاعده آنست که واو در لام فعل باشد
و در تَغَازٍ این شرط مفقود است) ۔

ق ۶۴ هر واو و یا که در لام اسم معرب بعد ضمه اصلیه بود
آن ضمه را بکسره بدل کنند و واو را بیا (تَرَامٍ - تَرَامِیَانِ
تَرَامِیَةٌ - تَغَازٍ - تَغَازِیَانِ - تَغَازِیَةٌ - تَلٍقٌ -
اَدْلٍ - که در اصل تَرَامُیٌ - تَرَامُیَانِ - تَرَامُیَةٌ -
تَغَازُوٌ - تَغَازُوَانِ - تَغَازُوَةٌ - تَلَقُّوٌ - اَدْلُوٌ - بود)
س در یَدْعُوْ - نَهُوَ - چرا این قاعده جاری نکردند
ج درین قاعده شرط ست که واو و یا در لام اسم معرب باشد
و درینجا این شرط مفقود است س در کُفُوًا چرا این قاعده جاری
نکردند ج شرط قاعده آنست که واو و یا بدل از حرفی نباشد
و در کُفُوًا واو بدل از همزه است که اصلش کُفُوْءًا بوده است ۔
س در قَمَحْدُوَةٌ - عَنْصُوَةٌ - قَلَنْسُوَةٌ - عُنْفُوَانٌ -
اُفْعُوَانٌ - اُقْحُوَانٌ - چرا این قاعده جاری نکردند ج
شرط قاعده آنست که واو و یا قبل حرف لازم نباشد و درینجا
این شرط مفقود است س مراد از حرف لازم چیست ج مراد از

حرف لازم تای تانیث لازم ست و الف غیر تثنیہ۔ در قَمَحْدُوَةٌ و مانند آن تای تانیث لازم ست و در عُنْفُوَانٌ و نحو آن الف غیر تثنیہ است)

ق۶۵ ہر واو کہ لام اسم معرب بعد واو مضموم بضمہ اصلیہ و قبل حرف لازم بود آن ضمہ را نیز بکسرہ بدل کنند و واو را بیا (قِوِيَّةٌ۔ قِوِيَانٌ۔ کہ در اصل قَوُوَةٌ۔ قَوُوَانٌ بودہ است)

ق۶۶ ہر یائیکہ در لام فعل بعد ضمہ اصلیہ بود آن یا را بواو بدل کنند (نَهُوَ۔ رَمُوَ کہ در اصل نَهُيَ۔ رَمُيَ بودہ ست بروزن کَرُمَ)

ق۶۷ ہر واو مشدد کہ در آخر جمع بروزن فُعُولٌ افتد آن واو را بیا بدل کنند و ضمہ ماقبل را بکسرہ (دُلِيٌّ۔ عُصِيٌّ۔ کہ در اصل دُلُوٌّ۔ عُصُوٌّ بودہ ست) و روا ست کہ ضمہ فا را ہم بکسرہ بدل کنند و دِلِيٌّ۔ عِصِيٌّ گویند۔ (س در نُحُوٌّ۔ بُهُوٌّ۔ اُبُوٌّ۔ اُخُوٌّ چرا این قاعدہ جاری نکردند ج این تصحیح شاذ ست)

۱۲ واو از تای تانیث لازم مراد از تای تانیثی است کہ کلمہ بدون آن تا مستعمل نشود ۱۲

۱۳ جمع نحو و بہو و اب و اخ ۱۲

ق[۶۸] ہر واو مشدد کہ در واحد بعد واو مضموم افتد آن واو را بیا بدل کنند وضمہ واو مضموم را بکسرہ (مَقْوِیٌّ۔ غُزِوِیٌّ۔ کہ دراصل مَقْوُوٌّ۔ غُزُوْوٌ۔ بودہ است۔) س در مَعْدِیٌّ۔ مَرْضِیٌّ۔ مَغْزِیٌّ۔ کہ دراصل مَعْدُوٌّ۔ مَرْضُوٌّ۔ مَغْزُوٌّ بودہ است واو مشدد بعد واو مضموم نیست چرا آنرا بیا بدل کردند ج این تعلیل نادر وشاذ ست)

ق[۶۹] ہر واو و یا کہ در لام کلمہ بعد الف زائد افتد آنرا بہمزہ بدل کنند (کِسَاءٌ۔ رِدَاءٌ۔ کِسَاءَةٌ۔ رِدَاءَةٌ کہ دراصل کِسَاوٌ۔ رِدَایٌ۔ کِسَاوَةٌ۔ رِدَایَةٌ بودہ است) س در شَقَاوَةٌ۔ نُقَاوَةٌ۔ حِکَایَةٌ۔ بُغَایَةٌ۔ چرا این قاعدہ جاری نکردند ج شرط قاعدہ اَنست کہ واو و یا قبل تای لازمہ نباشد و درینجا این شرط مفقود ست س در کِسَاوَانِ۔ رِدَاوَانِ۔ چرا واو را بیا بدل نکردند ج ہمزہ کہ بدل از واو یا یا باشد رواست کہ در تثنیہ آنرا ثابت دارند یا بواو بدل کنند پس چنانکہ کِسَاوَانِ۔

ف[۱] واو از تای لازمیہ بیت ... ہمیشہ کہ در آن این تا ... استعمال بدون این تا نشود

بہ ہمزہ ادان جائزست کِساءان - رِداءان نیز جائزست

س در عبایۃ - عِظایۃ - صلایۃ چرا این قاعدہ جاری نکردند ج تصحیح این کلمات شاذ ست)

ق یائیکہ لام فَعلیٰ اسمی بود آنرا بواو بدل کنند (بقویٰ - تقویٰ کہ دراصل بقییٰ - تقییٰ بودہ است)

س در صدیا - ریّا چرا این قاعدہ جاری نکردند ج زیراکہ صدیا - ریّا فَعلیٰ وصفی ست نہ اسمی)

ق واویکہ لام فُعلیٰ اسمی باشد آنرا بیا بدل کنند (دُنیا - عُلیا کہ دراصل دُنویٰ - عُلویٰ بودہ است)

س در غُزویٰ چرا این قاعدہ جاری نکردند ج زیراکہ غُزویٰ فُعلیٰ وصفی ست نہ اسمی بس قصویٰ - حُلویٰ حُزویٰ فُعلیٰ اسمی ست دریجا چرا این قاعدہ جاری نکردند

ج تصحیح این کلمات شاذ ست)

ق لینے کہ از ناقص بالیفیف بجزم یا بوقت بیفتد باتصال ضمیر فاعل و نون تاکید باز آید (اُدعُ - اُدعُوا - اُدعُوا الخ - اُدعُونَّ الخ -

لَمْ یَدْعُ - لَمْ یَدْعُوَا - لَمْ یَدْعُوا الخ - قِ - قِیَا - قُوا الخ
قِیْنَ الخ - لَمْ یَقِ - لَمْ یَقِیَا - لَمْ یَقُوا الخ) -

ق ۴۳ یائیکه در آخر مفاعلُ افتد آنرا در حالت رفع
وجر بیفگنند (جَاءَتْنِی جَوَارٍ - مَرَرْتُ بِجَوَارٍ - که
اصلش جَوَارِیُ - جَوَارِیِ بوده است) -

ق ۴۴ چون دو یا در آخر مفاعیلُ جمع آیند روا ست
که یکی را بیفگنند و در دیگری حکم یای مفاعلُ جاری
کنند (صَحَارٍ که اصلش صَحَارِیُّ بود جمع صَحْرَاءُ) -

ق ۴۵ همزه که در مفاعلُ بعد الف وقبل یا افتد و در
مفرد اینچنین نبوده باشد آن همزه را بیای مفتوحه
بدل کنند و یای ثانی را بالف (مَطَایَا - رَکَایَا -
ثَنَایَا - سَبَایَا - بَلَایَا - خَطَایَا - صَلَایَا - شَوَایَا -
جمع مَطِیَّةٌ - رَکِیَّةٌ - ثَنِیَّةٌ - سَبِیَّةٌ - بَلِیَّةٌ -
خَطِیئَةٌ - صَلَاءَةٌ - صَلَایَةٌ - شَاوِیَةٌ بوده است)

س در شَوَاءٍ - جَوَاءٍ جمع شَائِیَةٌ - جَائِیَةٌ -
که در اصل شَوَاءِیُ - جَوَاءِیُ بوده است چرا این قاعده

جاری نکردند یعنی شواٰیا ـ جواٰیا ـ نگفتند ج شرط قاعده آنست
که همزه که در مَفَاعِلُ بعد الف وقبل یا افتد در مفرد چنین نبوده
باشد ودرینجا این شرط مفقود ست س در اَدَاوِیْ ـ
هَرَاوِیْ جمع اِدَاوَۃٌ ـ هِرَاوَۃٌ (آفتابه ۱۲ عصا ۱۲) چرا این قاعده جاری نکردند
واَدَاوِیْ ـ هَرَاوِیْ نگفتند ج جمهور صرفیان درینجا هم این
قاعده جاری میکنند واَدَاوَیا ـ هَرَاوَیا میگویند لیکن بعض
اهل صرف درصورتیکه لام مفرد واوِ سالم (غیر معتل ۱۲) بود همزه مذکوره را
بواو مفتوحه بدل میکنند واَدَاوِیْ ـ هَرَاوِیْ میگویند س در
هَدَاوِیْ ـ مَطَاوِیْ جمع هَدِیَّۃٌ ـ مَطِیَّۃٌ لام مفرد
واوِ سالم نیست چرا همزه مذکوره را بواو مفتوحه بدل کردند ج
این ابدال شاذ ست)

فصل اصول ادغام

ادغام دو گونه ست (۱) ادغام مُتَمَاثِلَیْن (متجانسین ۱۲) (۲) ادغام
مُتَقَارِبَیْن ـ

ادغام متماثلین

قٰ چون دو حرف متجانس دریک کلمه بهم آیند

واول ساکن بود وثانی متحرک ادغام واجب ست (مثلاً۔
مَدْعُوٌّ۔ مَقْرُوٌّ۔ مَرْمِیٌّ۔ اِبْیَنَّةٌ۔ اُوَّلُ۔ سَاَّلَ۔ لَآَّلُ۔
مُسْلِمِیَّ۔ یَدَیَّ۔ کہ دراصل مَدْ دُ۔ مَدْعُوْوٌ۔ مَقْرُوْءٌ۔
مَرْمُوْیٌ۔ اِعْیِبَنَةٌ۔ اُعْوُلُ۔ سَأْاَلَ۔ لَأْاَلُ۔ مُسْلِمُوْیَ
یَدَایَ بوده است) س مُسْلِمِیَّ۔ یَدَیَّ کلمهٔ واحد نیست
درینها چرا این قاعده جاری کردند ج یای متکلم با مضاف خود
درحکم کلمهٔ واحده است س در اُوْدِیَ۔ تُوُوْیَ۔ رِیْیَا۔
چرا این قاعده جاری نکردند ج شرط قاعده آنست که حرف اول
بدل از همزه وجوباً یا جوازاً نباشد۔ ودر اُوْدِیَ که اصلش
اُءْدِیَ بود حرف اول بدل از همزه ست وجوباً۔ ودر تُوُوْیَ۔ رِیْیَا۔
یعنی واو اول ۱۲
حرف اول بدل از همزه ست جوازاً۔ س در قُوْوِلَ چرا این قاعده
جاری نکردند ج نیز شرط قاعده آنست که حرف اول بدل از الف
نباشد ودر قُوْوِلَ که ماضی مجهول قَاوَلَ ست حرف اول بدل از
الف ست که در قَاوَلَ بود زیراکه قُوْوِلَ ماضی مجهول قَاوَلَ ست)۔
(بدانکه در مثل تُوُوْیَ[۱]۔ رِیْیَا اظهار اصل ست۔ وبعضی ادغام هم
جائز دارند۔ ودر مثل قُوْوِلَ[۲] ادغام ممتنع ست بالاتفاق۔)

[۱] یعنی جاییکه حرف اول بدل از همزه جوازاً باشد ۱۲
[۲] یعنی جاییکه حرف اول بدل از الف باشد ۱۲

ق چون دو حرف متجانس در یک کلمہ بہم آیند و ہر دو متحرک باشند و حرکت حرف دوم لازم باشد نیز ادغام واجب ست۔ طریق ادغام درینصورت آنست کہ اگر ماقبل حرف اول متحرک باشد یا ساکن بسکون لازم حرف اول را ساکن کردہ در دوم ادغام کنند (مثلاً دَابَّۃٌ۔ خُوَیْصَّۃٌ کہ دراصل مَدَدَ۔ دَابِبَۃٌ خُوَیْصِصَۃٌ بودہ است) و اگر ماقبل حرف اول ساکن بسکون غیر لازم باشد حرکت اول بما قبل دادہ در دوم ادغام کنند (یَمُدُّ۔ یَحُضُّ۔ یَوَدُّ۔ کہ دراصل یَمْدُدُ۔ یَحْضُضُ یَوْدَدُ بودہ ست) پس در اُمْدُدِ الْقَوْمَ۔ لَنْ یَّحْیِیَ۔ چرا این قاعدہ جاری نکردند جـ شرط قاعدہ آنست کہ حرکت حرف دوم لازم باشد و درینجا لازم نیست بلکہ در اول بسبب اجتماع ساکنین آمدہ است و در ثانی بسبب ناصب پس در اِرْعَوٰی۔ اِرْحَوٰی کہ دراصل اِرْعَوَوَ۔ اِرْحَوَوَ بودہ است چرا این قاعدہ جاری نکردند جـ نیز شرط قاعدہ آنست کہ اعلال مزاحم ادغام نباشد زیرا کہ اعلال مقدم بر ادغام ست و درینجا

حاشیہ صفحہ ۷۱ نمبر ۵
بینیہ ۱۲

این شرط فوت ست پس در سَبَبٌ ۔ شَرٌّ چرا این قاعدہ جاری نکردند ج نیز شرط قاعدہ در اسم آنست کہ ادغامش موجب التباس آن باسمی دیگر نشود ۔ و در ینہا این شرط مفقود ست زیراکہ سَبَبٌ بمعنی رسن و علت ست و ادغامش موجب التباس آن بہ سَبٌّ بمعنی دشنام ست ۔ و شَرَرٌ بمعنی پارہای آتش ست کہ بجہد و ادغامش موجب التباس آن بہ شَرٌّ بمعنی بدی و بد و بدترست (بدانکہ در مثل سَبَبٌ ادغام ممتنع ست) پس در سُرُرٌ ۔ قُلُلٌ ۔ بُرُدٌ چرا این قاعدہ جاری نکردند ج نیز شرط قاعدہ در اسم ثلاثی مجرد آنست کہ موازن فعل بود ۔ و در ینہا این شرط مفقود ست (بدانکہ در مثل سُرُرٌ نیز ادغام ممتنع ست) پس در حَبَبٌ چرا این قاعدہ جاری نکردند یعنی بای دوم را در سوم چرا ادغام نکردند ج نیز شرط قاعدہ آنست کہ اول متجانسین مدغم فیہ نباشد و در حَبَبٌ بای دوم کہ اول متجانسین ست مدغم فیہ ست (بدانکہ در مثل حَبَبٌ نیز ادغام ممتنع ست) پس در جَلْبَبَ ۔ قَرْدَدٌ چرا این قاعدہ جاری نکردند ج نیز شرط

یعنی در اسمیکہ ادغامش موجب التباس آن باسمی دیگر نشود ۱۲ منہ

یعنی در اسم ثلاثی مجرد کہ موازن فعل نبود ۱۲ منہ

یعنی بای ثانی کہ اول متجانسین مدغم فیہ باشد ۱۲ منہ

قاعده آنست که کلمه ملحق نباشد و جَلْبَبَ ملحق بدَحْرَجَ ست و قَرْدَدَ ملحق بجَعْفَرَ - (بدانکه در مثل جَلْبَبَ - قَرْدَدَ نیز ادغام ممتنع ست) س در دَدَنٌ - چرا این قاعده جاری نکردند ج نیز شرط قاعده آنست که متجانسین در اول کلمه نباشند - و درینجا این شرط مفقود ست (بدانکه در مثل دَدَنٌ نیز ادغام ممتنع ست -) س در اِقْتَتَلَ چرا ادغام واجب نشد ج نیز شرط قاعده آنست که متجانسین در وسط کلمه نباشند و در اُقْتُتِلَ این شرط مفقود ست س در حَيِيَ - اُحْيِيَ اُسْتُحْيِيَ - اَحْيِيَةٌ چرا ادغام واجب نشد ج نیز شرط قاعده آنست که متجانسین یای مثناة تحتانیه در آخر کلمه نباشند - و درینجا این شرط مفقود ست س در ضَبِبَ - قَطِطَ - اَلِلَ - ضَكِكَ - ضَنِنُوا - زَبِبَ - لَحِحَتْ - مَشِشَتْ - اَجْلَلَ چرا ادغام نکردند ج ترک ادغام درین کلمات شاذ ست)

ق چون مضارع معلوم تَفَعُّلٌ و تَفَاعُلٌ دو تا باهم آیند و ما قبل اینها متحرک یا مده باشد ادغام جائز ست (فَتَّنَزَّلُ - فَتَّبَاعَدُ - قَالُوا تَّنَزَّلُ - قَالُوا تَّبَاعَدُ -

۵۱ یعنی جائیکه کلمه ملحق نباشد ۱۲

۵۲ خواه فعل باشد خواه اسم ۱۲

۵۳ در اول کلمه باشد ۱۲

۵۴ ضبب بسیار سوسمار شد ۱۲

۵۵ قطط سخت مجعد شد موی ۱۲

۵۶ اَلِلَ السقاء بوی گرفت و تغیر شد مشک ۱۲

۵۷ ضَكِكَ الرجل زانوی مرد بر پهلو گرد شد ۱۲

۵۸ ضَنِنُوا بخیلی کردند ۱۲

۵۹ زَبِبَ بسیار موی شد ۱۲

۶۰ لَحِحَتْ عینه چرک آلوده شد چشم او ۱۲

۶۱ مَشِشَتْ الدابة پی برآورد ستور ۱۲

۶۲ اَجْلَلَ ۱۲

که دراصل فَتَتَنَزَّلَ - فَتَتَبَاعَدَ - قَالُوا تَتَنَزَّلُ -
قَالُوا تَتَبَاعَدُ بوده است)

ق ۷۶ چون فای تفعل و تفاعل تای مثناة فوقانیه
باشد ادغام تای تفعل و تفاعل دران تا جائزست -
وچون ادغام کنند در ماضی و مصدر و امر همزه وصل بیارند
(اِتَّرَّسَ - يَتَّرَّسُ - اِتَّرُّسًا - مُتَّرِّسٌ - اِتَّرَّسْ
اِتَّارَكَ - يَتَّارَكُ - اِتَّارُكًا - مُتَّارِكٌ - اِتَّارَكْ -
که دراصل تَتَرَّسَ - يَتَتَرَّسُ - تَتَرُّسًا - مُتَتَرِّسٌ -
تَتَرَّسْ - تَتَارَكَ يَتَتَارَكُ تَتَارُكًا - مُتَتَارِكٌ
تَتَارَكْ بوده است)

ق ۸۰ چون عین افتعال تای مثناة فوقانیه باشد
ادغام تای افتعال دران تا جائزست وچون ادغام کنند
رواست که فارا فتحه دهند یا کسره (قَتَّلَ - يَقَتِّلُ که دراصل
اِقْتَتَلَ - يَقْتَتِلُ بوده است)

ق ۸۱ چون دو یا درآخر کلمه بهم آیند وهر دو متحرک باشند
وحرکت یای دوم لازم باشد ادغام جائزست -

(حَيَّ - اُحِيَّ - اُسْتُحِيَّ - اَحِيَّۃٌ - کہ دراصل حَیِیَ - اُحْیِیَ - اُسْتُحْیِیَ - اَحْیِیَۃٌ بودہ است) سں در لَنْ یُحْیِیَ - مُحْیِیَۃٌ - مُحْیِیَانِ چرا ادغام جائز نشد

ج زیرا کہ حرکت یای دوم درینہا لازم نیست - بلکہ در اول بجہت ناصب آمدہ است - ودر ثانی بجہت تاءِ تانیث - ودر ثالث بجہت الفِ تثنیہ)

ق ۸۲ چون دو حرف متجانس دریک کلمہ بہم آیند و ہر دو متحرک باشند و حرکت حرف دوم عارض باشد (غیر یا ۱۲) ادغام جائز ست (مُدِّ الْقَوْمَ کہ دراصل اُمْدُدِ الْقَوْمَ بودہ است)

ق ۸۳ چون دو حرف متجانس دریک کلمہ بہم آیند و حرف دوم ساکن باشد بسکون عارض نیز ادغام جائز ست در غیر اہل حجاز - و چون ادغام کنند حرفِ دوم را حرکت دادن ضرورست خواہ حرکتِ کسرہ دہند یا فتحہ یا ضمہ و در ضمہ دادن شرط ست کہ حرف اول ہم مضموم باشد (مُدُّ - فِرَّ - عَضِّ - کہ دراصل اُمْدُدْ -

اقررت - اغضض بوده است)

ق ۸۴ چون دو حرف متجانس در یک کلمه بهم آیند و حرف دوم ساکن بسکون لازم باشد ادغام ممتنع است در اکثر (مددن - مددت الخ یمددن)

ق ۸۵ چون دو حرف متجانس در دو کلمه بهم آیند اول ساکن باشد و ثانی متحرک ادغام واجب ست - (اذکر ربک - او وزنوهم)

ق ۸۶ چون دو حرف متجانس در دو کلمه بهم آیند و هر دو متحرک باشند ادغام جائز ست (لا تأمنا - قال لبید - حمید دهر - ثوب بشر - جیب بکر - که در اصل لا تأمننا - حمید دهر - ثوب بشر - جیب بکر - بوده است) س در قرأ م مالک - کنت ترابا - افانت تسمع چرا ادغام جائز نشد.

ج شرط قاعده آنست که ماقبل حرف اول متحرک باشد یا لین و درینجا این شرط مفقود ست س در شهر رمضان در قرأت ابی عمرو ادغام آمده است حالانکه شرط مذکور مفقود ست

۵ و این وقتی باشد که نون ضمیر یا تای ضمیر با فعل پیوندد (مددن - مددت الخ یمددن - یملدن)

۵ در اکثر برای آن گفته شد که بنی بکر بن وائل ادغام روا دارند که تای تحریک حرف ثانی بفتحه بعد از اسکان اول (مدن - یمدن) در (مددن - یمددن)

و که در فعل مضارع مجزوم حرف اول ساکن باشد و حرف ثانی مفتوح (لم یمدن) و ثانیه دارند (لم یمد) حرف ثانی ساکن بسکون عارضی (یمدان) جمع مؤنث حرف بعد از حرف ثانی (یمددان) الف افزایند بعضی (یمددان) جمع مؤنث (یمددن) نون افزایند ۱۲ (یمددن - یمددان)

ح آن ادغام حقیقی نیست زیراکه در ادغام حقیقی سکون حرف
اول ضرورست و در قرارت مذکوره رای اول ساکن نیست بلکه حرکت
مختلسه دارد ـ پس آن حالتی ست میان ادغام و اظہار که آنرا اخفا
نامند ـ و چون اخفا قریب ادغام ست مجازاً بران ادغام اطلاق
کرده میشود (بدانکه کوفیین در مثل قَرَّمَّ مَالِكَ ادغام حقیقی
جائز دارند ـ و شرط مذکور را درین قاعده اعتبار نکنند) س اَنَا
نَذِیرٌ چرا ادغام جائز نشد ج نیز شرط قاعده آنست که متجانسین
در خط متلاقی باشند ـ و درینجا این شرط مفقود ست زیراکه الف
میان متجانسین خطاً فاصل ست)

بدانکه چون دو حرف متجانس در عین فِعَّال اسمی
جمع آیند اول را بیا بدل میکنند (دِینَارٌ ـ قِیرَاطٌ ـ شِیرَازٌ ـ
که دراصل دِنَّارٌ ـ قِرَّاطٌ ـ شِرَّازٌ بوده ست)
(بدانکه چون دو حرف متجانس در ثلاثی مزید بهم آیند و ادغام
ممتنع بود بیا ست که حرف ثانی را بیا بدل میکنند (اَمْلَیْتُ
که دراصل اَمْلَلْتُ بوده است) ـ و همچنین چون سه حرف
متجانس در ثلاثی مزید بهم آیند و ادغام ثانی در ثالث ممتنع بود

بساست که ثالث را بیا بدل میکنند (قَصَّیتُ - تَقَضّیٰ دَسّٰی که دراصل قَصَّصتُ - تَقَضَّضَ - دَسَّسَ بوده است) واین هردو ابدال اگرچه کثیر اند لیکن غیر مطرد اند) -

ق چون دو حرف متجانس در دو کلمه بهم آیند و اول مده یا شده یا های سکته یا ثانی ساکن بود ادغام ممتنع ست (قَالُوْا وَمَالَنَا - فِیْ یَوْمٍ - مَالِیَهْ هَلَكَ رَسُوْلُ الْحَسَنِ - ضَرَبَ ابْنُ خَالِدٍ) -

ادغام متقاربین

(س مراد از متقاربین چیست ج مراد از متقاربین دو حرف غیر متجانس اند که در مخرج یا در صفت که قائم مقام مخرج ست نزدیک یکدیگر باشند -

چون ادغام متقاربین موقوف بر معرفت مخارج و صفات حروف ست و معرفت مخارج موقوف بر معرفت اسنان لهذا تقدیم بیان اسنان و مخارج و صفات ضرور افتاد)

اسنان انسان

بدانکه جمله اسنان انسان در اکثر سی و دو باشند

ہای سکتہ عبارت از ہای ست کہ در حالت وقف آرند و شرط ست کہ حرف آخر متحرک بحرکت غیر اعرابی باشد - الخ

وصل باشد ... مراد از صفت قائم مقام مخرج ... استان جمع سن بمعنی دندان ۱۲

واقسامش چہارست حسب تفصیل ذیل۔

نمبر	اسمائے اسنان	تعداد اسنان	تفصیل اسنان	اسامی دیگر
۱	ثنایا یعنی دندان پیشین	۴	دو از فوق و دو از تحت	
۲	رباعیات	۴	یک یک از ہر چہار جانب ثنایا	
۳	انیاب	۴	یک یک از ہر چہار جانب باعیات	انیاب را کواسر نیز گویند
۴	اضراس	۲۰	حسب تفصیل ذیل	
اضراس سہ قسمست				
۱	ضواحک	۴	یک یک از ہر چہار جانب انیاب	
۲	طواحن	۱۲	سہ سہ از ہر چہار جانب ضواحک	
۳	نواجذ	۴	یک یک از ہر چہار جانب طواحن۔	

(بدانکہ در بعض افراد نواجذ نباشد پس جملہ اسنانش بست و ہشت بود۔ و در بعضی نواجذ ہشت باشد دو دو از ہر چہار جانب طواحن۔ پس جملہ اسنانش سی و شش بود)

حرف با

بدانکه حرف هجا (که ازان ترکیب کلمات است) بر دو گونه است - اصول و فروع -

اصول را اصلیه و مفرده و بسیطه و فروع را فرعیه و متفرعه و مرکبه نیز نامند -

اصول

اصول بست و نه حرف معروف ست -

(الف چونکه همیشه ساکن میباشد بازی زبان - در تعداد حروف تعبیر ازان به لا میکنند - ولام الف خواندش خطاست - و لا را حرفی برآسم قراردادن و عدد حرف را سی گفتن کار ما بیان ست)

مخارج اصول

بدانکه مخارج حروف اصول ازاقصای حلق تا نوک زبان تقریباً شانزده است - بدین تفصیل -

نمبر	اسامی مخارج	تعداد حروف	تفصیل حروف مذکوره	القاب حروف مذکوره
۱	اقصای حلق	۳	همزه - ها - الف -	این شش حروف را حروف حلقیه نامند
۲	وسط حلق	۲	عین - حا	
۳	ادنای حلق	۲	غین - خا	

نمبر	اسامی مخارج	تعداد حروف	تفصیل حروف مذکوره	القاب حروف مذکوره
۴	اقصای زبان ومحاذی آن از حنک بالا۔	۱	قاف	لہاتیہ
۵	مقارن مخرج ۴	۱	کاف	
۶	وسط زبان ومحاذی آن از حنک بالا۔	۳	جیم شین یا۔	شجریہ
۷	اول یکی از دو حافہ زبان با اضراس متصل آن۔	۱	ضاد	حافیہ
۸	اسفل مخرج نمبر ۷ تا سر زبان ومحاذی آن از حنک بالا۔	۱	لام	ذلقیہ
۹	اسفل مخرج نمبر ۸ ومحاذی آن از حنک بالا۔	۱	را	
۱۰	اسفل مخرج نمبر ۹ ومحاذی آن از حنک بالا باتصال خیشوم	۱	نون جلی	
۱۱	طرف زبان وبن دو ثنیہ علیا	۳	دال۔ طا۔ تا۔	نطعیہ

نمبر	اسامی مخارج	تعداد حروف	تفصیل حروف مذکوره	القاب حروف مذکوره
۱۲	طرف زبان وطرف دو ثنیه سفلی ـ (یعنی دو دندان پیشین زیرین ۱۲)	۳	صاد ـ زا ـ سین ـ	این حروف را اسلیه گویند
۱۳	طرف زبان وطرف دو ثنیه علیا ـ	۳	ذال ـ ظا ـ ثا ـ	این حروف را لثویه گویند
۱۴	باطن لب زیرین وطرف دو ثنیه علیا ـ	۱	فا ـ	این حروف را شفویه گویند
۱۵	مابین دو لب ـ	۳	با ـ میم ـ واو ـ	
۱۶	خیشوم فقط ـ (باطن بن بینی ۱۲)	۱	نون مخفی	این نون را غنّه گویند

(بدانکه خلیل حروف علت را هوائی گوید ازانکه مخرج آنها نزد او هوای جوف دهن است)

طریق معرفت مخارج

(شناختن ۱۲)

چون خواهند که مخرج حرفی بشناسند آن حرف را ساکن، و قبل آن همزهٔ وصل بیارند و بخوانند

پس جائیکه صوتش منتهی شود همانجا مخرج آن حرفست

مخارج فروع

مخارج فروع مستفاد از مخارج اصول ست زیرا که تولد فروع یا بوجه خلط تلفظ آنها با تلفظ حرفی دیگر میشود (همزهٔ بین بین) یا بجهت عدم استطاعت ادای حرف صحیح (ضاد ضعیفه)

فروع دو قسم ست فصیحه و غیر فصیحه –
فصیحه دوازده حرفست بتفصیل ذیل –

امثله	تعریف حروف مذکوره	اسامی حروف فصیحه	نمبر
سَأَلَ – سَئِمَ – رَؤُفَ –	همزه بین بین	همزه تسهیل	۱ ۲ ۳
صَلٰوة – زَكٰوة – حَيٰوة –	الفیکه میان الف و واو خوانده شود –	الف تفخیم	۴
حِسِیب در حِسَاب –	الفیکه میان الف و یا خوانده شود –	الف اماله	۵
اَزْدُر در اَجْدُر	جیمیکه میان جیم و زا خوانده شود –	جیم مشابه زا	۶
زَقَر در سَقَر	سینیکه میان سین و زا خوانده شود –	سین مشابه زا	۷

۴ همزه تسهیل را اگرچه سیبویه یک حرف قرار میدهد اما نظر بانکه گاهی میان همزه و الف خوانده میشود و گاهی میان همزه و واو و گاهی میان همزه و یا سه حروف قرار داده شد چنانکه سیرافی و غیره کرده اند ۱۲

۵ در لغت اهل حجاز ۱۲

۶ درین شرط است که ساکن باشد و قبل دال واقع شود ۱۲

نمبر	اسامی حروف فصیحه	تعریف حروف مذکوره	امثله
٨ ٩	سله شین مضارعت	شینیکه میان شین و جیم یا میان شین و زا خوانده شود	اَجدَق - اَزدَق در اَشدَق -
١٠	سله عه صاد مضارعت	صادیکه میان صاد و زا خوانده شود -	زِرَاطُ در صِرَاطُ - قَزدُ در قَصدُ -
١١	یای مضارعت	یائیکه میان یا و واو خوانده شود -	قُول و بُوع باشمام در قِیل و بِیع -
١٢	لام تفخیم	لام مفتوح یا مضموم که بعد صاد یا ضاد یا طا مفتوح یا ساکن واقع شود و همچنین لام الله بعد فتحه یا ضمه	صَلَحَ یَصلُحُ - ضَلَعَ یَضلَعُ - طَلَعَ یَطلُعُ - تَاللهِ نَصرُ اللهِ -

له رسینی شرط است که ساکن باشد و قبل دال واقع شود ۱۲ عه در صاد مضارعت شرط است که قبل طا یا دال واقع شود ۱۲

حروف غیر فصیحه بسیار است منجمله آن این یازده حرف است -

نمبر	اسامی حروف غیر فصیحه	تعریف حروف مذکوره	امثله
١	بای مضارعت	بائیکه میان با و فا خوانده شود با غلبه با -	فُعرا در بُعرا -
٢	فای مضارعت	فائیکه میان فا و با خوانده شود با غلبه فا -	اَصبَهان در اَصفَهان -

نمبر	اسامی حروف غیر فصیحه	تعریف حروف مذکوره	امثله
۳ ۴	جیم مضارعت	جیمیکه میان جیم و شین یا میان جیم و کاف خوانده شود۔	اَشْدَدُ در اَجْدَدُ دَگَلُ در دَجَلُ۔
۵	صاد مضارعت	صادیکه میان صاد و سین خوانده شود۔	سَیْفٌ در صَیْفٌ۔
۶	طای مضارعت	طائیکه میان طا و تا خوانده شود۔	تَالِبٌ در طَالِبٌ۔
۷	ظای مضارعت	ظائیکه میان ظا و ثا خوانده شود۔	ثَالِمٌ در ظَالِمٌ
۸	کاف مضارعت	کافیکه میان کاف و جیم خوانده شود۔	جَافِرٌ در کَافِرٌ
۹	قاف مضارعت	قافیکه میان قاف و کاف خوانده شود۔	گَالَ در قَالَ۔
۱۰	واو مضارعت	واویکه میان واو و یا خوانده شود۔	مَذْعِیٌ در مَذْعُوٌّ
۱۱	ضاد ضعیفه[۲]	ضادیکه میان ضاد و ظا خوانده شود۔	ظَالِّیْنَ در ضَالِّیْنَ۔

(حروف غیر فصیحه را حروف مُسْتَهْجَنَه نیز خوانند۔ و این حروف در قرآن مجید و کلام فصیح نیامده[۳] است)

صفات حروف

حروف ہجا را باعتبار صفات انواع بسیارست و مشہور بست[20] نوع ست حسب تفصیل ذیل۔

حروف انواع	تعداد حروف	تعریف انواع	اسمای انواع	نمبر
ظلّ قوربض اذ غزا جند مطیع۔	۱۹	حرفیکہ وقت خواندنش دم از جریان بہ بندد اگرچہ متحرک خوانده شود۔	مجہورہ	۱
ستشحثک خصفہ	۱۰	حرفیکہ وقت خواندنش دم از جریان نبندد اگرچہ ساکن خوانده شود۔	مہموسہ	۲

نمبر	اسمائے انواع	تعریف انواع	تعداد حروف انواع	مجموعہ حروف انواع
۳	شدیده	حرفیکه صوتش وقت ساکن خواندنش از جریان آید بند	۸	اجدك قطبت
۴	رخوه	حرفیکه صوتش وقت ساکن خواندنش جاری ماند	۱۳	خس شخص هز فظ غض ثذ
۵	متوسطه	حرفیکه میان شدیده و رخوه بود	۸	لم یروعنا
۶	مطبقه	حرفیکه زبان را وقت خواندنش بر حنک بالا منطبق و چسپان گرداند	۴	صض طظ
۷	منفتحه	حرفیکه ضد مطبقه باشد	۲۵	سنشدا حجتك بذل فثم آخا فهر عزغوی
۸	مستعلیه	حرفیکه زبان را وقت خواندنش بسمت جانب حنک بالا برارد	۷	صض طظ خغق
۹	منخفضه	حرفیکه ضد مستعلیه باشد	۲۲	سنشدا حجتك اعیث بذل وازع رهم

وجه تسمیه مستعلیه اینست که استعلا بمعنی بلندیست و وقت خواندن این حروف زبان جانب بالا بلند میشود ۱۲

مجموع حروف انواع	تعداد انواع	تعریف انواع	اسمای انواع	نمبر
مُرْ بنفل	۶	حرفیکه هیچ یکے از رباعی وخماسی خالی ازان نباشد	حروف الذلاقة	۱۰
سینشد حجتک ذضظ هو طائع غث زخ قص ـ	۲۳	حرفیکه ضد حروف الذلاقه باشد	مُصْمَتَة	۱۱
قد طبج	۵	حرفیکه وقت خواندنش در انها در حالت وقف زبان را ضغطه بود ـ فشار ۱۲	حروف القلقلة	۱۲
سزص ـ	۳	حرفیکه صوتش وقت خواندنش مشابه صوت صفیر بود ـ آواز مرغ ۱۲	صَفیریّة	۱۳
وای ـ	۳	حروف علت ـ	لینیّة	۱۴
ل	۱	حرفیکه زبان وقت خواندنش بجانب اندرون حنک بیه گردد ـ	مُنْحَرِف	۱۵
ر	۱	حرفیکه کناره زبان وقت خواندنش گویا باربار بلرزد ـ بلرزد ۱۲	مُکرّر	۱۶

یعنی برخیزد وپس بلرزد بازه بلرزد وپس برخیزد ۱۲

نمبر	اسمای انواع	تعریف انواع	تعداد حروف	مجموعہ حروف انواع
١٧	مُہْتُوْت	حرفی سبک کہ شتاب و بلا ست بر زبان اندہ شود	١	ت یا ھ
١٨	مُسْتَطِیْل	حرفیکہ مخرجش درازی داشتہ باشد۔	١	ض
١٩	مُتَفَشِّی	حرفیکہ صوتش تفشی و انتشار داشتہ باشد	١	ش
٢٠	مُوَقَّف	حرفیکہ بدان تاقیف کنند	١	ف

(چون بیان مخارج و صفات حروف کہ موقوف علیہ ادغام متقاربین بود شنیدید۔ اکنون بیان ادغام متقاربین بشنوید)۔

طریق ادغام متقاربین آنست کہ اولاً متقاربین را بابدال یکی بادیگری متماثلین گردانند پس ادغام کنند وقیاس درین ابدال آنست کہ حرف اول را بثانی بدل کنند (لَبِثْتُّ کہ در اصل لَبِثْتُ بود)

لیکن دو صورت ازین قیاس مستثنی است کہ دران ہر دو صورت ثانی را باول بدل کنند (١) حرف اول اخف از ثانی بود (اِذْ تَّقُوْدَا۔ اِذْ تَّحَاذَہ کہ

دراصل اِذْ بِحْ۔عَتُودًا و اِذْبَحْ هٰذِهٖ بود) (۲) حرف اول فضیلتی داشته باشد که حفظِ آن ضروری ست و ثانی ازان فضیلت عاری وہم زائد بوده باشد (اَسَّمَعَ اصله اِسْتَمَعَ)
گوش داشت ۱۲

ادغام ممتنع

ق ادغام متقاربین دریک کلمه اگر موجب التباس آن کلمه بکلمهٔ دیگر باشد ممتنع ست (وَطَدَ و وَتَدَ که ادغام درینها موجب التباس ست بَوَدَّ۔ معنی وَطَدَ استوار کرد۔ و معنی وَتَدَ میخ زد۔ و معنی وَدَّ دوست داشت)

ق ادغام حرف حلقی در حرف حلقی دیگر که ازان اسفل ست بجانب سینه نیز ممتنع ست (شَمِخَ اَحَدُهُمْ)
بلند شد یکی ازیشان ۱۲
لیکن ادغام حا در عین و ها ازین منع مستثنیٰ ست (کمامر فی اِذْبَحْ عَتُودًا و اِذْبَحْ هٰذِهٖ)

ق ادغام حرف (ضَوِیٰ مِشْفَرٍ) در متقارب اینها نیز ممتنع ست (لِبَعْضِ شَأْنِهِمْ۔ اِغْفِرْ لِیْ۔ نَخْسِفْ بِهِمْ۔ عَلٰی مَرْیَمَ بُهْتَانًا۔ ذِی الْعَرْشِ سَبِیْلًا) لیکن

ادغام میان واو و یا ازین منع مستثنیٰ است (سیّدٌ مَرْمِیٌّ که در اصل سَیْوِدٌ۔ و مَرْمُوْیٌ بود)

ادغام جائز

ق[91] ادغام ہا در حا جائز ست (اِجْبَهْ حَّرَامِیًّا۔ اِرْفَعْ حَّاتِمًا)

ق[92] ادغام عین و حا در غین و خا نیز جائز ست (اِدْفَعْ غُلَامَكَ۔ اِسْمَعْ خَّالِدًا۔ اِذْبَحْ غَّنَمَكَ۔ اِنْصَحْ خَّالِدًا۔)

ق[93] ادغام میان غین و خا از جانبین نیز جائز ست (اِدْمَغْ خَّصْمَكَ۔ اِسْلَخْ غَّنَمَكَ۔)

ق[94] ادغام جیم در شین نیز جائز ست (اَخْرِجْ شَّاةً)

ق[95] ادغام با در میم و فا نیز جائز ست (اِرْكَبْ مَّعَنَا۔ اِذْهَبْ فَّرِجًا)

ق[96] ادغام میان قاف و کاف از جانبین نیز جائز ست (اَلَمْ نَخْلُقْكُّمْ۔ لَكْ قَّالَ۔)

اصلہ لک قال ۱۲

ازجانبین ۱۲

ازینکہ ادغام میان واو و یا موجب زوال فضیلت سیّد نیست ۱۲

ق[۹۷] ادغام میانِ حروف[سله] (تث‌دذطظ) [ششگانه ۱۲] از هر جانب جائزست (اُسْکُتْ ثَّابِتْ - اُسْکُتْ دَّارِمْ - اُسْکُتْ ذَّابِلْ - اُسْکُتْ طَّرِیْدْ - اُسْکُتْ ظَّالِمْ - وعلی هذا القیاس) -

ق[۹۸] ادغام این حروف ششگانه [یعنی تا تا دال ذال طا ظا ۱۲] در هر سه صفیریه نیز جائزست (اُسْکُتْ صَّابِرْ - اُسْکُتْ سِّنَانْ - اُسْکُتْ زَّائِرْ - دبرین قیاس)

ق[۹۹] ادغام میان هر سه صفیریه نیز جائزست (خَلَصْ زَّائِرْ - خَلَصْ سَّائِرْ - بَرَزْ صَّالِحْ - رَکَزْ سِّنَانْ - جَلَسْ صَّاعِدْ - جَلَسْ زَّائِرْ)

ق[۱۰۰] ادغام حروف مطبقه [۱۲] در غیر مطبقه [با اعدام اطباق ۱۲] نیز جائزست لیکن اخفا[سله] افصح ست [با ابقای اطباق ۱۲] (حَرَصْتَّ - فَرَطْتَّ - اَحَطْتُّ - حَفِظْتَّ)

ادغام جائز و واجب

ق[۱۰۱] چون حرف مطبقه [صص طظ ۱۲] در فای افتعال افتد واجبست که تای افتعال را بطا بدل کنند

---

[۹۷] یعنی ادغام هریکی ازین حروف ششگانه در یکدیگر باقی جائزست ۱۲

[۱۰۰] یعنی اگرچه ادغام حروف مطبقه در غیر مطبقه با اعدام اطباق جائزست لیکن اخفا یعنی اخفاست حروف مطبقه در غیر مطبقه با ابقای اطباق افصح از ادغام ست - قال ابن الحاجب والحق انه لیس مع الاطباق ادغام صحیح بل هو اخفاء سمی بالادغام لشبهه به ۱۲

وبعد ابدال ادغام صاد وضاد در طا جائزست
با ابدال[۹۵] طا بصاد وضاد (اِصَّبَرَ - اِضَّرَبَ -
در اِصْطَبَرَ و اِضْطَرَبَ) وادغام طا در طا واجب
اصله اِصْتَبَرَ ۱۲ — اصله اِضْتَرَبَ ۱۲
(اِطَّلَبَ در اِطْطَلَبَ) وادغام میان ظا وطا از
جانبین جائز - (اِطَّلَمَ - اِظَّلَمَ - در اِظْطَلَمَ -)
ق ۱۰۱ چون دال - ذال - زا - در فاء افتعال افتد
واجب ست که تاء افتعال را بدال بدل کنند - وبعد
ابدال ادغام دال در دال واجب ست (اِدَّانَ -
در اِدْدَانَ) وادغام میان ذال ودال از جانبین
اصله اِدْتَانَ ۱۲
جائز (اِدَّكَرَ - اِذَّكَرَ - در اِذْدَكَرَ -) وادغام زا در
اصله اِذْتَكَرَ ۱۲
دال هم جائز با بدال[۹۶] دال بزا (اِزَّانَ - در اِزْدَانَ)
اصله اِزْتَانَ ۱۲
ق ۱۰۲ چون تاء مثلثه در فاء افتعال افتد جائزست
که تاء افتعال را بثا بدل کنند یا ثا را بتا - وبعد
ابدال ادغام واجب (اِثَّارَ - اِتَّارَ - در اِثْتَارَ -)
در هر دو صورت ۱۲
ق ۱۰۳ چون یکی از حروف (جث - دذشص -
یازده گانه ۱۲
ذسص زطظ) در عین افتعال افتد جائزست

کہ تای افتعال را بآن حرف بدل کنند۔ وبعد ابدال ادغام واجب۔ وروا ست کہ فا یا عین یا ہر دو را در ماضی وصرف فا را در مضارع وامر ومصدر و اسم فاعل و اسم مفعول فتحہ دہند یا کسرہ (رَثَّدَ۔ رِثَّدَ۔ رَثَّدَ۔ رِثِّدَ (در اِرْتَثَدَ) یَرَثِّدُ۔ یَرِثِّدُ (در یَرْتَثِدُ) رَثِّدْ۔ رِثِّدْ (در اِرْتَثِدْ) رَثَّادً۔ رِثَّادً (در اِرْتِثَادً) مُرَثِّدٌ۔ مُرِثِّدٌ۔ (در مُرْتَثِدٌ) مُرَثَّدٌ۔ مُرِثَّدٌ (در مُرْتَثَدٌ)

وقس علیٰ ہذا امثلۃ باقی الحروف)

ق ۱۰۵ چون یکی از حروف یازدہ گانہ مذکورہ در فای تفعل یا تفاعل افتد روا ست کہ تای تفعل و تفاعل را بآن حرف بدل کنند۔ وبعد ابدال ادغام واجب ست باجتلاب ہمزہ وصل در ماضی ومصدر وامر (اِتَّرَّدَ۔ یَتَّرَّدُ۔ اِتَّرُّدًا۔ مُتَّرِّدٌ۔ اِتَّرَّدْ۔ اِثَّاقَلَ۔ یَثَّاقَلُ۔ اِثَّاقُلًا۔ مُثَّاقِلٌ۔ اِثَّاقَلْ) وعلیٰ ہذا فقس امثلۃ البواقی۔

ق[۱۰۶] چون یکی از تا و را و نون - یا یکی از حروف یازده گانهٔ مذکوره بالا سوای جیم بعد لام اَلْ افتد واجب ست که لام اَلْ را بآن حرف بدل کرده ادغام کنند (اَلتَّاءُ - اَلثَّاءُ - اَلدَّالُ - اَلذَّالُ - اَلزَّاءُ - اَلسِّینُ - اَلشِّینُ - اَلصَّادُ - اَلضَّادُ - اَلطَّاءُ - اَلظَّاءُ - اَلنُّونُ) -

ق[۱۰۷] چون یکی از حروف سیزده گانهٔ مذکوره بالا بعد لام ساکن غیر لام اَلْ افتد جائز ست که آن لام را بآن حرف بدل کنند - اما در را که بعد لام هَلْ یا بَلْ یا قُلْ افتد ابدال واجب ست - و در هر دو صورت بعد ابدال ادغام واجب ست (بَلْ تُعْطَىٰ - هَلْ دُعِیتَ - قُلْ رَبِّي و قِسْ عَلٰی هٰذا) -

ق[۱۰۸] چون نون ساکن قبل یکی از حروف (یرمول) افتد واجب ست که آن نون را بآن حرف بدل کرده ادغام کنند (مَنْ یَّشَاءُ -

یعنی بغیر حالت سکته اما در حالت سکته ادغام نیست ۱۲

بَلْ تَّابَتْ - بَلْ ثَّابَتْ - بَلْ دَّاخِلْ - بَلْ ذَّاهِلْ - بَلْ سَّائِرْ - بَلْ شَّائِبْ - بَلْ صَّابِرْ - بَلْ ضَّالِبْ - بَلْ طَّامِنْ - بَلْ ظَّاهِرْ - بَلْ نَّاصِرْ ۱۲

مِن رَّبِّهٖ - مِن مَّآءٍ - مِن وَّالٍ - مِن لَّدُنْهُ) -

(اما در واو و یا ابقای غنۂ نون افصح ست)

ق[۱۰۹] چون نون ساکن قبل بای موحده افتد واجب ست که نون را بمیم بدل کنند (عَنۢبَر - مِنۢ بَعْدُ)

ق[۱۱۰] چون نون ساکن قبل یکی از حروف پانزده گانہ[۱۴]
جَ ثَ تَ دَ شَ ضَ ذَ سَ صَ زَ طَ ظَ فَ قَ كَ
افتد نون را اخفا کنند (اَنْتَ - حِنْثٌ - اَنْجَيْنَا - سُنْدُسٌ - اَنْذَرْتَهُمْ و علی ہذا القیاس) -

هذا والحمد لله رب العلمين والصلوة والسلام على خير خلقه محمد و آله وصحبه اجمعين ہ ہ ہ